nytt fra fortiden

SPOR

nr. 1 2005 20. årgang hefte 39 ISSN 0801-5376 Kr. 60,-

Spektakulært **gravfunn** fra Kina

BROSTEIN på **HAVETS bunn**

Middelalderske **JAKTMETODER**

www.vitenskapsmuseet.no/spor

SPOR nr. 1 2005 20. årgang hefte 39

Innhold

4 **Keiser i veien**
Tekst Axel Christophersen

10 **... som i et speil**
Tekst Winnie Odder

12 **Memento Mori!**
– menneskets møter med døden gjennom tidene
Tekst Geir Grønnesby og Torkel Johansen

17 **Boknytt**

18 **Fra Odin til Kvitekrist**
Tekst Sæbjørg Walaker Nordeide

22 **Brostein på havets bunn**
Tekst David Tuddenham

24 **Sjø og land, hand i hand? – reinsdyrjegere på kysten av**
Tekst Leif Inge Åstveit

27 **Kora, Datan og Abiram**
– i unåde hos Herren
Tekst Kristoffer Kruken

28 **«Hvor satan blev ræven af»**
– om middelalderens jakt og en fransk jaktbok fra 1300-tallet
Tekst Harald Nissen

32 **Karl Rygh og unionsoppløsningen 1905**
Tekst Birgitta Berglund

36 **100 år siden:**
Året 1905 i Vitenskapsmuseets historie
Tekst Brynja Bjørk Birgisdottir

39 **Netter ved Bøla**
Tekst Kalle Sognnes

42 **Raritetskabinettet – Vitenskapsmuseets etnografiske samling:**
«Blandt menneskeædere og hodejægere»
– oppdageren Carl Lumholtz i Borneo
Tekst Britt Eli Thingstad

47 **Samarabeid med Mexico og Panama**
Tekst Kalle Sognnes og Marek E. Jasinski

50 **Atens metro: fortid møter fremtid**
Tekst Bjørn Røe

Forsidebilde:
På dette helt usedvanlig velbevarte hodet fra keisergraven i Yangling ser vi en sinoberrød stripe over pannen på krigerhodet, samt avtrykk av hodebekledningen som har vært av tekstil. I utstillingen kan vi se krigere som på liknende måte har bevart avtrykk av en lærrustning.

Tidstabell

eldre steinalder	10 000 – 3000 f.Kr.	
yngre steinalder	3000 – 1800 f.Kr.	
bronsealder	1800 – 500 f.Kr.	
førromersk jernalder	500 – 0 f.Kr.	
romersk jernalder	0 – 400 e.Kr.	
folkevandringstid	400 – 500 e.Kr.	
merovingertid	550 – 800 e.Kr.	
vikingtid	800 – 1000 e.Kr.	
middelalder	1000 – 1536 e.Kr.	

Kjære leser

Velkommen til et nytt nummer av Spor, som nå har fått et nytt og mer moderne utseende. Med en nye layout ønsker vi å beholde det beste fra tidligere utgaver, men samtidig utnytte det nye uttrykket ved å tilpasse tekst og bilder til en visuell enhet.

Vi kan også denne gang by på spennende artikler som tar leseren med på en reise til fortiden. De senere års spektakulære utgravninger av keisergraver i Kina har imponert verden. Som en markering av femtiårsjubileet for etableringen av diplomatiske forbindelser mellom Kina og Norge, får vi nå anledning til å beskue de fantastiske gjenstandene fra en slik grav her hjemme. *Utstillingen … Som i et speil.* Kina under keiser Jing Di ble først satt opp i Stavanger. Den vises nå i Oslo, og i september kommer den til Trondheim. Hvor utrolig ser ikke fortiden ut sett i dette speilbildet fra Østen? Gjennom dette kan vi danne oss bilder av en tid og et sted som ikke bare har formet Kina av i dag, men som også har strukket sine «silketråder», ikke minst via Silkeveien, langt inn i den vestlige verden. Speilbildet tydeliggjør at Kina også er en del av vår sammensatte og fargerike samfunns- og kultur«vev».

Det er ikke noe paradoks når vi sier at dødekulten forteller om livet. Mennesker møte med døden kan vi lese om i artikkelen *Momento Mori*. Kanskje kan vi, med vårt distanserte, og til dels fornektende, forhold til døden, lære noe vesentlig av forfedre i både egen og andres kulturer.

I år er det altså hundre år siden majoriteten av den norske befolkning i 1905 sa ja til oppløsning av unionen med broderfolket på den andre siden av Kjølen. En av de få som stemte nei var Karl Rygh, museumsmannen som skapte et – for sin tid – moderne museum på Kalvskinnet i Trondheim. I dette nummeret presenterer Spor historien om denne fascinerende mannen som gikk så på tvers av den alminnelige folkemeningen.

Kjære leser, vi ønsker deg nok en gang – god fornøyelse!

Utgitt av	Seksjon for arkeologi og kulturhistorie
Redaktør	Aud Beverfjord
Fagredaktører	Geir Grønnesby
	Jan Ragnar Hagland
	Britt Eli Thingstad
Sekretær	Torill Stenseng
Layout	Aud Beverfjord
	Wennbergs Trykkeri AS
Grafisk produksjon	Wennbergs Trykkeri AS, Trondheim
Redaksjonens adresse	Seksjon for arkeologi og kulturhistorie,
	Vitenskapsmuseet, NTNU, 7491 Trondheim
Telefon	73 59 21 67
web	**www.vitenskapsmuseet.no/spor**

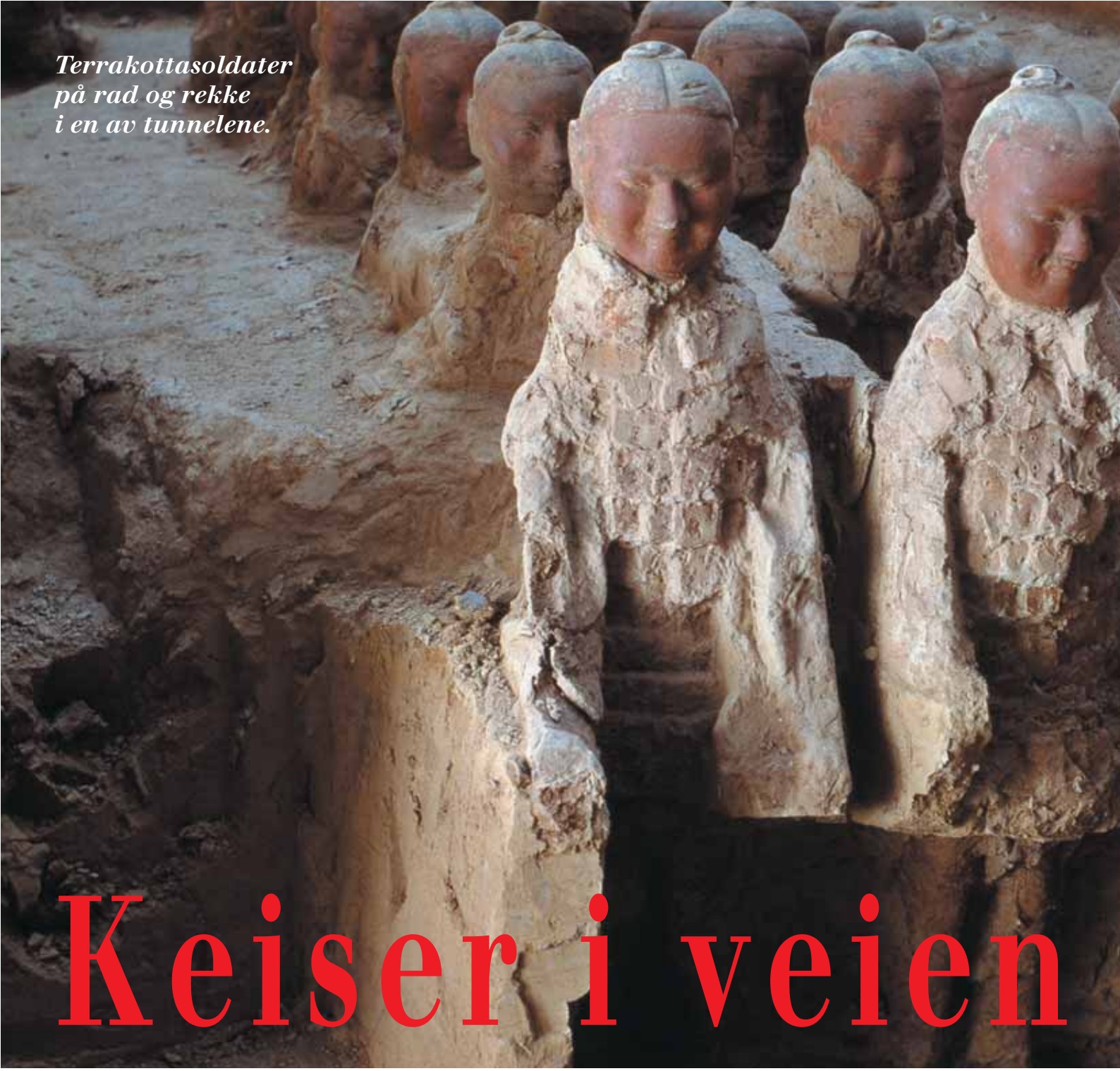

Terrakottasoldater på rad og rekke i en av tunnelene.

Keiser i veien

«Fjerne tider er som fjerne steder, vanskelige å nå, vanskelige å forstå. Men gjennom det som mennesker har etterlatt seg kan vi, som i et speil, danne oss bilder av tider og steder som ellers for alltid ville ha ligget innhyllet i mørke.»

Tekst Axel Christophersen

SOM I ET SPEIL

Høsten 2005 viser Vitenskapsmuseet den spektakulære utstillingen … *Som i et speil. Kina under keiser Jing Di.* Utstillingen er en kulturhistorisk begivenhet siden det er første gang gjenstander fra keiser Jing Dis mausoleum overhodet vises i Nord-Europa. Den er også viktig fordi tre av de største kulturhistoriske museene i Norge (Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo, NTNU-Vitenskapsmuseet og Arkeologisk Museum i Stavanger) for første gang har samarbeidet om å få til en produksjon av internasjonalt format. Samtidig markerer utstillingen femtiårsjubileet for etableringen av diplomatiske forbindelser mellom Kina og Norge. Hva handler så denne utstillingen om?

Gjennom det meste av kinesisk historie har keiseren som person og institusjon vært sentral i samfunnsutviklingen, så også keiseren på Han-dynastiets tid. Keiseren bygde sin maktutøvelse på konfutsianske ideer om lydighet og lojalitet, samt keiserlig personkultus. Utstillingen ønsker å sette lys på keiseren som det sentrale midtpunkt i kinesisk kultur- og samfunnsutvikling og demonstrere det materielle miljøet som

omgav keiseren og det keiserlige hoffet. Gjennom utstillingen har vi forsøkt å få fram den keiserlige gravplassens komplekse sosiale, kulturelle og religiøse karakter, og samtidig vise det materielle livet omkring keiseren og hans hoff. Han-dynastiet har frembrakt noe av det ypperste innen kinesisk kunsthåndverk, og det er lagt vekt på å fremheve de estetiske og håndverksmessige kvalitetene i gjenstandene som utstilles. Utstillingen prøver dessuten å kaste lys over den allmenne kinesiske kultur- og samfunnsutvikling i Han-dynastiets første fase («Vestre Han») som er en sentral og fokusert historisk periode i dagens hastig foranderlige Kina.

Selv om figurene er masseprodusert fremstår de likevel med individuelle ansiktstrekk.

KINA UNDER KEISER JING DI – OG I DAG

keiser Jing Di var den fjerde keiseren i Han-dynastiet. Han levde i en verden så fjern for oss, men samtidig så uløselig bundet sammen med vår egen tid. I denne perioden trodde folk på et liv etter døden. For å leve i dødsriket, som keiseren av Kina, måtte alt det som var nødvendig i livet også være med i graven: husdyr, mat, tjenere, luksusartikler, soldater, konkubiner osv. Jingdis grav blir dermed et slags speilbilde av hans eget liv og et åpent vindu mot hans samtid. For bak de levende bildene av hofflivet, kan vi skimte reflekser av et annet hverdagsliv, *utenfor* keiserpalasset.

Det er gått over to tusen år siden Jingdi utåndet, men gjennom det han etterlot seg er hans samtid fortsatt levende til stede i dagens kinesiske hverdag. Arven fra Jingdi spiller en viktig rolle i utformningen av det moderne Kinas identitet og selvforståelse. Som den gang, skal i dag krig, konflikt og isolasjon erstattes med stabilitet, velferd og internasjonalt samarbeid. Utstillingen gir et innblikk i denne mektige keiserens liv og samtid.

Vi skal her forsøke å gi et lite innblikk i de arkeologiske undersøkelsene av keiserens mausoleum (nekropol), med skråblikk til keiserens egen samtid.

Kina forenes under keiser Qin
Blod, usikkerhet og tragedier fulgte i kjølvannet av endeløse maktkamper mellom småkongedømmene i Nordvest-Kina i et halvt årtusen før vår tidsregning. Endelig, i 221 f.Kr., nedkjempet kongen av Qin den siste motstand og samlet et veldig territorium under sitt eneveldige herredømme. Slik ble et Kina født, og kongen av Qin titulerte seg etter dette *Shi Huangdi*, Kinas første eneveldige keiser. Qin førte et brutalt og nådeløst styre. Bare kort tid etter hans død i 210 f.Kr., ble det unge landet kastet ut i et kaos som endte med at Qin-dynastiet ble styrtet. Et nytt dynasti – Han-dynastiet (206 f.Kr–220 e.Kr) – så dagens lys under den nye keiseren, Liu Bang.

KINA UNDER HAN-DYNASTIET

Da Kinas første keiser, den tyranniske Qin Shi Huangdi, ble styrtet i år 206 f.Kr., utspant det seg en maktkamp om den ledige keiserverdigheten. Seirende ut av den kampen gikk *Liu Bang*, en tidligere offiser i keiser Qins hær, som under de etterfølgende maktkampene stod i spissen for en opprørs- og bondehær. Liu Bang ble Kinas andre keiser og grunnlegger av et nytt dynasti, Han-dynastiet, som fikk navn etter det landet han selv kom fra, Han-riket. Under dette dynastiet opplevde Kina en kraftig økonomisk og kulturell vekst. Kina ekspanderte sine nåværende ytre grenser mot vest, folketallet økte, og mye nytt

Keiser Jing Di.

Gravhaugen til keiser Jing Di. Gravkammeret ligger tredve meter under bakken og dekkes av to vannførende lag og er ennå ikke utgravd.

land ble dyrket opp. Samtidig hersket en langvarig indre fredsperiode preget av statsbygging og politisk nytenkning. Det ble etablert et nytt embetsverk, som skulle samordne og styre det veldige keiserlige imperiet. Handel, samferdsel, lov og rett, grenser og forsvar var fellesoppgaver som nå ble underlagt en egen forvaltning. På denne tiden ble konfutsianismen Kinas offisielle politiske ideologi, og det utviklet seg etter hvert en konfutsiansk moralkodeks som la grunnen for kinesisk samfunnstenkning i de neste to tusen år. Kontaktene med omverdenen ble styrket og utvidet under Jingdis sønn, keiser Wudi (140–87 f.Kr.). Wudis seier over fiendtlige krigerstammer i nordvest og sikringen av karavaneveiene, den såkalte Silkeveien, åpnet veien mot vest og la grunnen for det som etter hvert ble et grensesprengende kulturelt og økonomisk utbytte mellom sentralasiatiske, arabiske og europeiske land.

Keiser Qins mausoleum

Keiser Qin hadde i levende live påbegynt sitt ettermæle, et gigantisk begravelsesområde som dekker ca. 225 kvadratkilometer. Historikeren Sima Qian beretter at det i alt tok 700 000 arbeidere trettisju år å bygge anlegget! Gravkammeret i den enorme gravhaugen ligger 30 meter under bakken og dekkes av to vannførende lag og er ennå ikke utgravd. Sima Qian beretter videre at gravkammeret inneholder kopier av keiserens palasser og en miniatyrmodell av Kina med elver, sjøer og hav fylt av kvikksølv (arkeologer har nylig målt store kvikksølvkonsentrasjoner inne i det sentrale gravkammeret!). Taket i gravkammeret holdes oppe av et bronsehvelv som gjengir himmelens stjernekonstellasjoner, og i bronsegulvet vises de riker keiseren hadde underlagt seg. Enorme rikdommer ble båret inn og et sinnrikt system av feller skulle beskytte gravkammeret mot innbrudd. Fire kilometerlange tunneler ble fylt av livaktige modeller av keiserens livgarde, i alt syv tusen figurer er i dag gravd frem. Det imponerende synet kan en se i Terrakottamuseet i Lintong utenfor Xian.

Fred og kommersiell vekst var det som først og fremst preget denne perioden. Dagens kinesiske ledere fremholder Han-perioden som en historisk idealtid, et eksempel til etterfølgelse i moderne tid. «Vår» keiser, *Jingdi*, var den fjerde keiseren i dette dynastiet. Han levde fra 188–141 f. Kr., og var keiser fra 157 f.Kr. til sin død. Sammen med sin far, Wendi, og sin sønn, krigerkeiseren Wudi, var Jingdi en av de betydeligste keiserne under det vestlige Han-dynastiet, som varte fra 206 f.Kr. til 220 e.Kr.

KEISER JING DIS NEKROPOL

Kjører du den flotte, nye motorveien mot flyplassen nord for Xian, passerer du et paddeflatt og fruktbart landskap skapt av løsmasser, som elvene Wei og Jing har tatt med seg på veien fra fjellene i nord. Etter et par mils kjøring vil du gjennom den forurensede disen se flere gravhauger tårne seg majestetisk opp som små fjell i horisonten der hvor de to elvene renner sammen. Her valgte keiser Jing Di å hvile til evig tid sammen med medlemmer av den keiserlige familie, hoffet, generaler, embetsmenn og konkubiner. Begravelsesområdet, eller nekropolen, er et nærmere ti kvadratkilometer stort og sammensatt område, nøye utformet i samsvar med datidens verdensbilde. Den største gravhaugen er keiser Jing Dis gravhaug, de andre tilhører keiserinnen og noen av hans konkubiner og generaler. Kineserne kaller dette området for Han Yangling, eller Jingdis mausoleum, som også er navnet på den nærliggende landsbyen, («ling» betyr mausoleum/gravhaug). Nekropolen ble påbegynt i 153 f.Kr. og det tok 28 år å ferdigstille den. Området er undersøkt arkeologisk i flere omganger på 1990-tallet, i forbindelse med anlegget av den nye motorveien mellom Xian og lufthavnen Xianyang. Keiseren lå bokstavelig talt midt i veien!

Selve keisergraven utgjør det sentrale midtpunktet i nekropol-området og består av en pyramideformet gravhaug med et platå på toppen. Haugen er 32 meter høy og 670 meter i omkrets. Keiserinne Wangs gravhaug ligger umiddelbart nordøst for keisergraven og er litt mindre. Nord for disse gravene ligger to konkubinegraver. Omkring

keisergraven, på alle fire kanter, går en jordstampet mur, ca. 3,5 m bred, med porthus og vakttårn i hver himmelretning. Et av disse er utgravd og rekonstruert. På hver side av selve keisergraven, i øst og vest, er det undersøkt to større områder som inneholdt en hær av terrakottasoldater i en tredjedels legemsstørrelse («terrakotta» er leire som er herdet i sterk solvarme). Øst for keisergravene ligger flere store gravplasser på hver side av en hellig vei, *Simadao*, som skal lede den døde keiseren på rett vei tilbake til rikets hovedstad Chang'an, ikke mange kilometerne unna. Ca. 1,5 km mot øst er det påvist nok en gravplass med store massegraver uten gravgods. Det er anslått at ca. 10 000 straffearbeidere som arbeidet på dette enorme anlegget, er gravlagt her.

FANTASTISKE MENGDER GRAVGODS

Syd for veien Simadao ligger nok et stort gravområde inndelt i mange mindre, rektangulære gravplasser, som inneholder anslagsvis ca. fem tusen graver. Det dreier seg om rikt utstyrte aristokratiske graver, såkalte «ministergraver». Over tre hundre av ministergravene syd for den hellige veien er undersøkt arkeologisk. Over fem tusen gjenstander er tatt opp, for eksempel bemalt keramikk, bronsekar, mynter, speil, hesteutrustning, spenner, våpen, jade- og keramikkfigurer, lakkarbeider osv. Nord for keisergraven er det nylig avdekket godt bevarte rester av en større, kvadratisk bygning som man antar må være et tempel for tilbedelse av forfedrene. Omkring keiserens gravhaug er anlagt i alt åttiseks tunneler, mellom 4 og 100 meter lange, 3 meter dype og 3–4 meter brede. I tunnelene var det satt inn store mengder terrakottafigurer i en tredjedels størrelse av husdyr, tjenere, kjøkkenutstyr, soldater kledt i silkeklær, ryttere, vogner, våpen og andre ting som keiseren trengte i sitt neste liv, i alt godt femti tusen objekter

NEKROPOLEN UTTRYKKER DET KINESISKE VERDENSBILDET

Alle elementene i nekropol-området er ordnet etter klassiske kinesiske kosmologiske prinsipper. Samlet fremstår de som en representasjon av det kinesiske samfunnets sosiale struktur og organisasjon under det vestlige Han-dynastiet: keiserens grav er sentralt plassert, omgitt av hustruene, embetsmenn av forskjellig dignitet, hærmakt, hofftjenere og arbeidere, samt alt nødvendig verdslig gods. Begravelsesområdet inneholder dessuten en rekke religiøst relaterte innretninger og bygningsverk som gjorde det mulig for ettertiden å utøve de keiserlige kultritualene. Alt i alt representerer området i sin sammensatte organisasjon og overdådige materielle etterlatenskaper ikke bare keiserfamiliens daglige tilværelse, omgitt av luksus og folkets venerasjon, men også det kinesiske samfunnets politiske, sosiale, økonomiske og kulturelle utviklingsnivå under det vestlige Han-dynastiet.

Gjenstandsmaterialet fra keiser Jing Dis nekropol kan berette om livet i det gamle keiserriket i hundreåret før vår egen tidsregning, den gang da romerne hersket over det meste av det nåværende Europa.

I KEISERENS PALASS

Under Han-dynastiet markerte keiserpalasset verdens midtpunkt, og derfor ble dette bygd på steder og i en arkitektur som understreket keiserens makt og innflytelse over verdensordenen. Palassene – for det var flere – bestod av mange trebygninger med mange ulike funksjoner anlagt på terrasser og omgitt av murer. Palassene ble utviklet med tiden, både i størrelse og luksus, i tråd med keiserens økende makt og innflytelse: fra ca. 0,5 hektar på 500-tallet f.Kr. til godt over 50 hektar tre hundre år senere! En voksende statsforvaltning og en

Silkeveien åpnes

Fra gammelt av hadde Kina betalt skatt til et halvnomadisk stammeforbund ved Kinas nordvestgrense, ledet av en tyrkisktalende stamme, *Xiongnu*. Wudi nedkjempet dette stammeforbundet og koloniserte territoriet med to millioner soldater og bønder. Deretter sendte han en ekspedisjon inn i Sentral-Asia, hvor det ble samlet mye informasjon om India, Iran og andre land i området. Dette åpnet veien videre mot vest, og stimulerte til fredelig samhandel med landene i Sentral-Asia, noen hundreår senere også med Romerriket. Denne handelsruten er kjent som *Silkeveien*, og var en 6000 kilometer lang karavanevei fra Xian i øst til Roma i vest. Den fulgte flere traseer gjennom Kinas goldeste ørkenområder, farlige fjellpass og over endeløse stepper, før de ulike rutene møttes i Kashgar. Der delte den seg ytterligere på veien mot Europa. Langs disse rutene ble det fraktet silke, glass, krydder, edelstener, parfyme og andre verdiprodukter som europeerne alt fra romertiden verdsatte høyt. Gjennom handelsvirksomheten kom folkeslag og nasjoner i berøring med hverandre og formidlet nye kulturimpulser mellom Østens og Vestens riker.

Figurene fremtstiller tjenerskapet til Jing Di, som skulle bistå keiseren i det neste liv.

Sauer og svin skulle sikre keiseren rikholdig føde i dødsriket.

Nekropolområdet til Jingdi. Jernbane og motorvei krysser gjennom det sentrale området. Til venstre for jernbanelinjen ses et antall gravhauger, til høyre de såkalte «ministergravene» på begge sider av den hellige veien Simadao.

ny føydal adelsklasse satte også sitt tydelige preg på palassets dagligliv og utsmykning. Blant annet begynte man under Han-dynastiets tidlige fase å pryde veggene med livfulle, naturalistiske malerier. Livet i palasset var sterkt preget av at dette var rikets politiske og religiøse midtpunkt, og det var ikke alltid enkelt å skille fritidssysler fra annen offisiell virksomhet. Under de mange bankettene ved hoffet var dans til rørfløyter og strengeinstrumenter ikke bare ren underholdning, men også en del av et ritual for å bevare den kosmiske harmoni. Livet i palasset var dessuten sterkt preget av intriger og maktspill der både kvinner og menn (og evnukker!) deltok. Det var en utbredt oppfatning at intrigespillets drivkraft var motsetningene mellom kjønnene, som var bestemt av at menn og kvinner var underlagt de ulike kreftene *yin* og *yang*. Derfor måtte menn og kvinner holdes atskilt i ulike avdelinger i palasset, og de utførte ulike oppgaver i hverdagen.

SOLDATER OG DYR PÅ GELEDD

Sentralt i keiserens hverdagsliv var selvfølgelig hæren hans, husholdet, tjenere og embetsmennene. Hæren beskyttet både keiserens liv, eiendommer og statsapparat fra så vel ytre som indre fiender. Det var innlysende at han måtte ha en hær med seg i dødsriket. Det var det tradisjoner for helt tilbake til Qin-dynastiet, der kinas første keiser ble overdådig begravd med en hær bestående av tusener på tusener av soldater med individuelle ansiktstrekk, hester og stridsvogner i naturlig størrelse! Jingdis hær bestod av fotsoldater og ryttere i en tredjedels størrelse. De er funnet i tusentall, og var opprinnelig satt ned i 3 meter dype og opptil 100 meter lange sjakter omkring keiser Jing Dis gravhaug. Figurene har hatt armer av tre som nå er forsvunnet. Selve figurene er masseproduserte, men utformningen av ansiktstrekkene viser klare individuelle trekk. Soldatene har opprinnelig vært kledd i stridsklær eller rustninger

av lær, og de har vært malt i farger som harmonerte med kroppens naturlige farger. Sammen med fotsoldatene og rytterne ble det funnet miniatyrvåpen, trehester og små modeller av stridsvogner. Stridsstyrken i denne hæren var særlig knyttet til kavaleriet, og gjennom hele Han-dynastiet økte kavaleriet i keiserens hær i styrke og strategisk betydning.

Foruten krigere, inneholdt sjaktene et større oppbud av husdyr i alle varianter, som for eksempel griser, kyr, hunder, hester, høner, geiter osv. Sammen med husdyrene var det tjenestefolk, fødevarer og kjøkkenutstyr. Figurene fremstiller det keiserlige husholdet, og de gir oss dermed innblikk i dagliglivet i palasset. Det er påfallende at disse fredelige syslene er så fremtredende i Jingdis gravgods, noe som står i sterk kontrast til den første keiser Qins grav, som ensidig har vektlagt den avdøde keiserens krigerske sysler.

Bakgrunnen for skikken med å lage slike figurer, eller *minqi* («åndelige gjenstander»), henger sammen med endringer i gravritualene. Tidligere var det vanlig med menneske- og dyreofringer, men omkring midten av det første årtusen før vår tidsregning ble levende offergaver i stigende grad erstattet med figurer, replikaer og modeller av for eksempel vakter, tjenere, gjøglere og musikanter. Dette gav opphavet til en egen «begravelseskunst» styrt av religiøse forestillinger, ritualer og sosiale systemer.

UNESCOs verdensarvliste
har som målsetning å oppmuntre land til å slutte seg til Verdensarvkonvensjonen og til å ta vare på deres natur- og kulturarv, nominere verneverdige miljøer i sine hjemland til listen over Verdensarvminner, oppmuntre nasjonene til å utarbeide verne- og skjøtselsplaner, utvikle kunnskap om vedlikehold og konservering, redde øyeblikkelig truede kulturmiljøer, spre kunnskap om kulturminner og vernepolitikk, samt legge til rette for internasjonalt samarbeide om verneverdige natur- og kulturmiljøer. Pr. i dag er det i alt 788 verdensarvminner på listen, hvorav 611 er rene kulturminner. Italia og Spania er de land i Europa og globalt sett som har flest bevaringsverdige miljøer med om lag førti hver. Kina har ca. tretti verdensarvminner, mens Norge har fem.

Funn fra keisergraven.

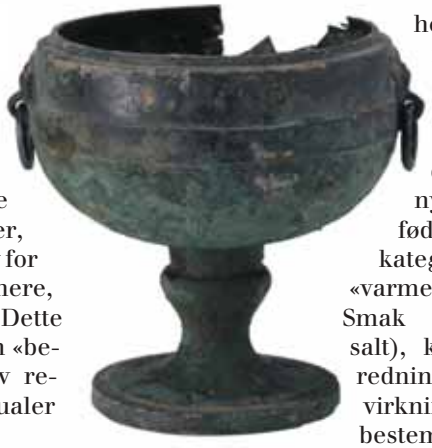

HUS OG HJEM

I den senere del av Han-dynastiet begynte man å legge ned små husmodeller i gravene. De fleste husmodellene er etterligninger av kornmagasin, grisefjøs, priveter osv., men det finnes også modeller av bolighus og vakttårn. Bolighusene varierte med familiens økonomi og sosiale status, om det var et byhus eller en gård på landet. Felles var at de ble bygd i en grindkonstruksjon i en eller flere etasjer med teglstein i veggene, utsvingte takskjegg og fint formede taktegl. Tradisjonelt ble husene anlagt omkring et eller flere gårdsrom. Hovedinngangen, som var godt skjult for fremmede, vendte alltid mot syd, mens hovedhuset, en større tredelt hallbygning, lå lengst unna porten. Sentralt i hallen lå mottakelsesrommet med oppholdsrom på hver side. Husherren holdt til i det sydøstligste rommet, hvor forfedrealteret og familiens verdisaker også ble oppbevart, mens rommet i nordøst ble brukt til matvarelager. Bedrestilte hadde dessuten tilgang til en hage, kunstige dammer og vannløp, lysthus etc. En høy mur vernet om privatlivets fred. Det var detaljerte bestemmelser for hvordan hus skulle bygges og innredes. For eksempel var det ikke lov for vanlige mennesker å ha malte dekorasjoner i hjemmet, og størrelsen på husene ble bestemt av antall tildelte æresbevisninger. Dette skyldtes ønsket om å bevare og styrke det kompliserte sosiale hierarkiet som var fundamentet i den kinesiske samfunnsorden.

I *Ritenes Bok* understrekes det hvor viktig det var at menn og kvinner oppholdt seg i hver sin sfære i hjemmet og gjorde forskjellige ting: i en indre avdeling skulle kvinnene «passe silkeormer og veving», mens mennene skulle ta seg av styre og stell i den ytre avdelingen. Matlagingen hørte inn under kvinnenes daglige gjøremål. Hvordan maten ble tilberedt, hva man spiste, på hvilken måte og i hvilke mengder var det kompliserte regler for. Disse ble nøye overholdt. Matens rent medisinske virkning på kroppen ser ut til å ha vært minst like viktig som dens nærings- og nytelsesverdi. Alle fødevarer ble inndelt i kategoriene «kalde», «varme» og nøytrale retter. Smak (surt, søtt, bittert, salt), konsistens og tilberedning, samt dens fysiske virkning på kroppen var bestemmende for sammensetningen og gangen i måltidet. Siden utvalg og tilberedning av fødevarene var så omfattende, utviklet det seg med tiden mange spesialiserte kjøkkenredskaper og husgeråd til hjelp i matstell. Særlig viktig var ovnen, for reglene for godt matstell forutsatte stor kontroll over varmen når maten skulle stimes, stues, stekes eller kokes. Og kokt mat var det som skilte det siviliserte mennesket, kineseren, fra sine barbariske naboer. Det er langt fra denne sofistikerte matkulturen til våre dagers vestliggjorte, kinesiske gatekjøkken!

HAN-MUSEET

Utstillingen … *Som i et speil* beretter om hverdagslivet omkring keiser Jing Di, og gjenstandene som forteller disse historiene kommer fra *The Yangling Archaeological Exhibition Centre.* Museet ble åpnet i oktober 1999. Her er de fineste gjenstandene fra de siste 10–15 års arkeologiske undersøkelser utstilt. Senteret inneholder dessuten betydelige samlinger av øvrige kunst- og kulturhistoriske gjenstander fra Han-dynastiet og regnes i dag for å være det viktigste sentrum for opplevelse av og forskning på Han-perioden. Han-dynastiets historie er, som tidligere nevnt, en viktig historisk referanse som brukes flittig av dagens kinesiske ledere i arbeidet med å utvikle det moderne Kina sosialt, økonomisk og kulturelt. Det investeres derfor enorme summer for å bygge opp dette museet på linje med Terrakottamuseet i Lintong, der den verdensberømte terrakottahæren til keiser Shi Huangdi årlig sees av ca. fire millioner turister fra inn- og utland. Kinesiske myndigheter regner med at Han-museet i Yangling vil være et av de viktigste fremtidige turistmål i Kina.

FORFATTER
Axel Christophersen er direktør ved Vitenskapsmuseet, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet.

... som i et speil

Den døde ble gravlagt med et speil på brystet. Hensikten var å skremme bort onde ånder som kunne forsøke å trenge inn i graven: når disse så sitt eget speilbilde, ville de flykte i redsel.

Tekst Winnie Odder

Besøkende til utstillingen i Stavanger vil ha fått med seg en lokal utstilling kalt *Kinaminner i Stavangerhjem*, som belyste den speiling *Riket i Midten* har, langt inn i nåtidens norske hjem. Likeledes vil besøkende i Trondheim kunne få med seg en gjenspeiling fra keiser Jing Di rett inn i vår egen fortid. Den lokale utstillingen *Graven i veien* viser de rike funnene fra Steinkjer, som er nærmest samtidig med de kolossale anleggene vi her får presentert fra den andre siden av verden. Utstillingsbesøkende i Oslo har kunnet komplettere sin opplevelse med et nærmere innsyn i de kinesiske bronsespeilenes verden – noe som også er denne artikkelens ærende.

I den kinesiske forestillingsverden hadde speilet stor betydning. Det ble tillagt både åndelige og religiøse verdier utover de rent praktiske funksjoner. Ofte ble de betraktet som familieklenodier, og det er ikke alltid helt enkelt å bruke nettopp denne gjenstandstypen som tidsindikator ved arkeologiske gravninger.

SPEIL I GRAVEN

Under Han-dynastiet ble den døde gravlagt med et speil på brystet. Hensikten var å skremme bort onde ånder som kunne forsøke å trenge inn i graven: når disse så sitt eget speilbilde, ville de flykte i redsel. Samme tankesett ligger blant annet til grunn for draktutsmykninger vi finner dels hos Sentral-Asias sjamaner og sannelig fremdeles i det kinesiske samfunn: «døde hjørner» i hus og gater kan ofte være utstyrt med speil, og dette er ikke for å kunne se rundt hjørnet!

I tillegg kunne speilet på metafysisk vis bringe lys til graven og videre inn i dødsriket – på samme måte som speil reflekterer lys i de levendes verden. Baksidens utsmykning kunne undertiden utgjøre et kosmologisk kart som skulle rettlede den avdøde i det hinsidige.

Bronsespeil fra Kina har en markant annerledes sammensetning av materialene kobber, tinn og bly i forhold til de bronsegjenstander vi har på våre breddegrader. Andelen tinn er vesentlig høyere. Dette er gjort for å skape en så sølvaktig overflate som mulig. Sølv finnes kun naturlig i små mengder i Kina, og speil av glass med kvikksølv på baksiden, som dem vi benytter i dag, kom ikke til Kina før på 1800-tallet, da landet fikk større vareutveksling med Vesten. Den myteomspunne *Silkeveien* brakte blant annet silke, røkelse og te til vesten. I retur kom de varmblodige hestene fra Sentral-Asia samt en del frukt – og ikke så veldig mye mer. Riket i Midten var selvforsynt med alt de trengte for å leve et rikt sivilisert liv, høyt hevet over det barbari de mente rådet blant menneskene på den andre siden av Den store muren. Bronsespeil ble altså brukt i Kina i tusenvis av år.

Speilets reflekterende side ble polert med et spesialpulver, *Xian Xi*, som hovedsakelig bestod av tinn og kvikksølv. Dette gav speilet en sølvaktig lysende overflate som ble mørkere over tid. Da måtte speilet bli pusset på nytt, noe omreisende håndverkere tok seg av. Det er ingen tvil om at disse speilene har tjent sitt formål vel, noe som krever litt fantasi å forestille seg når vi ser dem i dag, etter tusenvis av år i jorden og svært lenge siden forrige oppussing! Nesten ingen speil har håndtak. I stedet har de en gjennomboret halvkule på

Inskripsjonen betyr «Evig rikdom og ære».

Den indre kretsen betyr «Se solens skinn; bildet forblir i ditt sinn». Den ytre kretsen er identisk med inskripsjonen på speilet øverst.

Her er fire føniksfugler avbildet. I det gamle Kina ble føniksen sett som en nobel og svært lykkebringende åndefugl og kunne i visse sammenhenger representere keiserinnen, mens draken representerte keiseren.

baksiden. I denne ble det festet en snor slik at speilet var enkelt å håndtere. Fra 1800-tallet finnes det bevart avbildninger hvor speil ses oppstilt i trestativer.

De eldste kjente bronsespeilene fra Kina stammer fra omlag 2000 f.Kr., men det var under Han-dynastiet (206 f. Kr. –220 e.Kr.) at speilene nådde sitt første håndverksmessige høydepunkt. Den neste glansperioden var under Tang-dynastiet (618–907 e. Kr.). Speilene fra denne perioden kan lett skilles ut fordi både stil og design er svært forskjellig fra Han-dynastiets: her avleses for eksempel buddhismens inntog i Kina. Bronsespeilenes siste storhetstid var under Song-dynastiet (960–1279 e.Kr.), en periode da man var svært opptatt av tidligere tiders kunst og design, og til og med tok opp et formspråk fra Han-dynastiet.

Inskripsjonen betyr «Det blanke materialet heri, stråler som sol og måne; hjertet frydes og er tro, fylt av forblivende harmoni».

ETTERTRAKTET ANTIKVITET

De kinesiske bronsespeilene har lenge vært ettertraktet på det internasjonale antikvitetsmarkedet, og utallige samlinger finnes rundt om i hele verden. Et meget omfattende og detaljert klassifikasjonssystem er utarbeidet av en svensk forsker, B. Karlgren, blant annet med utgangspunkt i en meget rikholdig samling speil på Royal Ontario Museum i Toronto, Canada. Mange forskere i Vesten er fanget av denne magiske verden som er så vanskelig å forstå og helt forskjellig fra våre egne kulturbegrep.

Her er sju fugle- og andre dyrevesener avbildet: drage, tiger, den himmelske fugl, skilpadde, samt tre andre: lykkegeita, fugl Føniks og hjorten. Disse representerer til sammen de fire himmelretningene, hell og lykke, rikdom og rang samt rett og makt.

Mønstrene på speilenes bakside er ofte knyttet til overnaturlige forestillinger. Her kan vi finne mytiske og historiske figurer, planter, dyr og innviklete geometriske mønstre.

Mange av speilene fra Han-dynastiet bærer skrifttegn med ønsker om velstand og lykke. Store deler av den filosofiske tenkning som ligger til grunn for denne kosmologi, stammer fra taoismen. Denne hadde en sterk oppblomstring under Han-dynastiet, parallelt med den etter hvert statlig kanoniserte konfutsianismen. «De åtte udødelige» og «Det vestlige paradis» var viktige begreper, som også en del av Han-keiserne brukte mye tid og ressurser på å verdsette, ikke minst var de udødeliges eliksir en ettertraktet remedie.

Bronsespeil ble under Han-dynastiet en handelsvare i det mektige riket. Derfor er da også mange av inskripsjonene på bronsespeilene uttrykk for speilenes kvalitet, slik som «I Han finnes finbronse med skinn som røde solen, den gir speil som klare dagen», «Shangfang lager virkelig strålende speil».

Bronsespeilene fra Han-dynastiet, med deres mesterlige håndverksmessige fremstilling, høyt utviklede ornamentalske utsmykning og store antall er på alle måter av høy verdi som referansemateriale for dem som forsker på historie, økonomi, religion, filosofi og alle andre aspekter ved samfunnslivet under Han-dynastiet.

I utstillingen ... *som i et speil. Kina under Keiser Jing Di* er det fem speil fra de meget rikholdige gravfunnene. Disse er alle typiske representanter for bronsespeil fra Han-dynastiet. De gir oss alle mulighet til å komme nærmere inn på disse speilene, bli fascinert av deres intrikate ornamentikk og la tankerne fly ...

Lesetips

Berglund, Lars: *Den klassiske, kinesiske världsbilden i miniformat. Kulturen,* Lund 1994.

Bulling, A.G.: *The Decoration of Mirrors of the Han Period.* Artibus Asia, supplementum XX, Ascone 1960.

Shoukang, Zhu & He Tangkun: *Studies of Ancient Chinese mirrors and other bronze artefacts*

FORFATTER

Winnie Odder er prosjektleder for utstillingen … *som i et speil. Kina under Keiser Jing Di.*

Memento mori – døden rammer oss alle. Denne mannen døde en gang i vikingtid/middelalder og ble gravlagt på gården Grøntvedt på Kråkvåg. Foto Geir Grønnesby

Memento Mori!

Menneskets møte med døden gjennom tidene

«Memento mori» hvisket de gamle romerne – 'husk døden'. Døden er noe vi alle må forholde oss til. På tross av medisinske fremskritt i de foregående århundrer, er dødeligheten fortsatt hundre prosent. Verken steinaldermannen, bronsealderkvinnen, jernalderfamilien eller det moderne mennesket har unnsluppet døden.

Tekst Torkel Johansen og Geir Grønnesby

Døden forener oss om vi er fattig eller rik, afrikaner eller nordmann, kristen eller hinduist. Som biologisk fenomen betyr døden tap av bevissthet, sammenbrudd i de vitale organer, samt en inntreden av nedbrytende prosesser i organismen. I menneskesamfunn gis dette ofte en religiøs eller metafysisk betydning, hvor døden kobles til forestillinger om det hinsidige, den dødes sjel og døden som en overgang til en annen verden. Fordi døden er en så fundamental hendelse har de fleste samfunn laget egne strategier for hvordan de forholder seg til den når den først er ute. Disse strategiene manifesteres i grav- eller døderitualer, som sikrer at «livet går videre» selv om en eller flere personer skulle falle fra.

Det finnes uendelig mange varianter for hvilke strategier ulike samfunn benytter etter at døden har rammet. Betydningen av ordet «grav» og «begravelse» i norsk språk er for eksempel avledet av at dødebehandlingen i løpet av de siste 3000 – 4000 år har vært knyttet til en «jordfestelse», det vil si at liket legges under jord eller i haug eller i røys. En sådan «begravelse» er imidlertid bare en av mange måter å deponere avdøde på. I et antropologisk perspektiv kjenner man til en rekke ulike døderitualer, for eksempel at lik plasseres som føde for åtseldyr, eller «rituell kannibalisme», hvor den døde fortæres av de gjenlevende, eller ved at de døde plasseres i trær i skogen. På mange måter kan vi si at forestillingene omkring døden varierer så mye til ulike tider og på ulike steder at døden kan sees som

fundamentalt forskjellige sosiale fenomener i ulike samfunn.

Skikken med å begrave sine medmennesker er antagelig meget gammel. De eldste dokumenterte eksempler er så mye som 100 000 – 120 000 år gamle, og er begravelser i huler i Midt-Østen. Gravskikker er imidlertid ikke noe som blir «oppfunnet» på et tidspunkt i menneskets forhistorie, men er tradisjoner som sannsynligvis blir skapt, endret og gjenoppfunnet gang på gang gjennom menneskehetens utvikling. Disse tradisjonene manifesterer seg som funn og minnesmerker i det arkeologiske materialet, hvorav noen er enklere å få øye på enn andre. Noen samfunn bygger gigantiske minnesmerker over den døde. Keisergraven til Jing De tok det tjueåtte år å bygge, mens den romerske historikeren Herodot kan fortelle at ti tusen arbeidere brukte tjue år på å bygge Kheopspyramiden. De største gravhaugene i Midt-Norge blir små sammenlignet med disse monumentene. Likevel er de store nok til at vi i vår sammenheng betegner dem som monumentale minnesmerker. For et lite jordbrukssamfunn må en regne med at konstruksjonen av disse haugene krevde en vesentlig del av den tilgjengelige arbeidskraft over kortere eller lengre perioder, og haugene ble kanskje på denne måten «monumentale» i forestillingen hos de som bygde dem. «Monumental» er et relativt begrep, som nok bør defineres innenfor en lokal kontekst.

Vår kunnskap om døden preges imidlertid av de som i disse periodene fikk sin begravelse i mer eller mindre monumentale minnesmerker. De aller fleste mennesker har nok fått en enklere begravelse enn den som ble tilkjent disse menneskene. En britisk arkeolog uttrykte en gang at av de hundre billioner mennesker som har dødd de siste ti tusen år, er mindre enn 0,01 prosent redegjort for! Vår kunnskap og våre beskrivelser av døden i forhistorien er dermed i stor grad begrenset til menneskene som ble lagt i gravminner som har bestått frem til i dag. Vi skal her i denne artikkelen ta en titt på variasjonene som eksisterer i vårt hjemlige arkeologiske materiale.

STEINALDEREN

I Norge finnes det bare fem funn av skjeletter fra eldre steinalder (9200 – 4000 f.Kr.). Tatt i betraktning at dette er en periode på 5200 år, er dette meget lite. «Mangelen» på graver kan ha flere årsaker. For eksempel vet man at enkelte jeger- og sankersamfunn ikke hadde noen forestillinger om et liv etter døden – når døden inntraff, var den endelig. Gravleggingen representerer i disse samfunn kun en enkel deponering av det døde legemet, og noen synlige minnesmerker ble heller ikke reist. Kanskje bør det 8000 år gamle skjelettet fra Vistehulen i Rogaland tolkes i en slik sammenheng: det var begravd i et boplasslag i hulen, og indikerer en deponering av den døde som et slags «avfall». Vi kan uansett fastlå at det ikke foreligger synlige minnesmerker over de døde fra denne perioden i Norge. Muligens kan døderitualene ha hatt former som ikke innebar noen nedgravning av kroppen i jord: I Danmark kjenner vi eksempler på 6800 år gamle «begravelser» av mennesker *under vann,* blant annet fra lokaliteten Møllegabet. Her ble den døde lagt i en uthult trestamme sammen med et kronhjortgevir og en padleåre, og pakket inn i barkflak. Denne trestammen ble så fortøyd med med staker under vann. Slike og andre deponeringsformer vil for arkeologer være meget vanskelige å finne.

Øks, båt eller representasjon av begge deler? Denne båtøksa ble lagt ned som gravgave i en grav på Sem i Snåsa. Skulle den hjelpe den døde i det hinsidige eller er den en markering av den dødes status i livet? Foto NTNU, Vitenskapsmuseet

Fra yngre steinalder (4000 – 1800 f.Kr.) kjenner vi imidlertid flere eksempler på graver. Spesielt gjelder dette gravfunn fra den såkalte stridsøkskulturen (2800 – 2400 f.Kr.). Gravene disse menneskene etterlot seg er som regel enkle nedgravninger, hvor den døde ble nedlagt med en stridsøks av stein, keramikk, og av og til kniver av flint og andre mindre redskaper. Et velkjent eksempel på denne gravskikken har vi fra gården Sem i Snåsa. Her ble den døde lagt ned i en oval nedgravning, gravens bunn var i den ene enden dekket av kuppelstein. Den døde fikk med seg et leirkar og en båtformet øks som gravgaver. Det kjennes ca. 35 graver av denne typen i Norge.

RUVENDE I BRONSEALDER

Om det kjennes få graver fra steinalderen, er situasjonen en helt annen i bronsealderen. Fra 1500 f.Kr., den eldste delen av bronsealderen, begynner gravmarkeringene å dukke opp. På topper, tanger og knauser, gjerne ut mot sjøen, begynner menneskene å markere døden med å bygge ruvende minnesmerker bygget av stein. De går under navnet gravrøyser. I dag er det vanskelig å se monumentaliteten som ble tiltenkt disse gravminnene. De er gjerne dekket av vegetasjon og skog, og utsikten mangler. Noen ligger imidlertid mer åpent til og man kan fremdeles ane litt av det storslåtte ved bronsealderens gravmarkeringer. Det finnes svært mange av disse røysene, men få er gravd av arkeologer. En av grunnene til dette er at de i større grad enn hauger som ligger på dyrket mark har fått ligge i fred.

Røysene inneholder gjerne flere steinkister. Noen ganger tørrmurt av små heller, andre ganger av kantstilte større heller, noen ganger eventuelt en kombinasjon av de to. I kistene kan det være både skjelettbegravelser og kremasjonsbegravelser. Likene som er begravd ubrent, har også fått med seg gravgaver i form av sverd, dolker, smykker og lignende. I noen tilfeller er det påvist tørrmurte murer som rammer inn gravene. Dette var for eksempel tilfelle i et par av de røysene som ble undersøkt i forbindelse med ny E6 gjennom Steinkjer. I kistene kan det i tillegg til menneskebein, være lagt ned dyrebein. Ofte er det mer dyrebein enn menneskebein i kistene. Sannsynligvis er dette dyr som er ofret og spist i forbindelse med begravelsesseremonien. Både menneskebeinene og dyrebeinene er renset før de er lagt ned i graven. Et

Denne steinringen lå skult i en bronsealders gravrøys på Frøset i Steinkjer. Fordi den lå skjult blant steinene, skulle den ikke kommunisere med ettertiden, men steinringen hadde en rolle i selve begravelsen av den døde. Kanskje den kan sees som en alterring, en innramming av det hellige. Foto Geir Grønnesby

spesielt trekk ved mange av gravkistene er at de er fylt med strandsand, noen ganger med skjell. Vi tror at dette er et trekk som har noe å gjøre med sjøens eller vannets sentrale rolle i bronsealderens kosmologi. Et trekk som også understrekes av båtens sentrale rolle i bergkunsten.

Den eldste dateringen av kremasjon av den døde viser at dette er en praksis som går tilbake til 1500 f.Kr. Samtidig med at noen ble kremert, ble andre gravlagt ubrent. Hvorfor vi har denne forskjellen vet vi ikke. Det har neppe noe å gjøre med forskjeller i religiøs tro. I eldre bronsealder i Trøndelag er det imidlertid i de ubrente begravelsene det er nedlagt gravgaver. Dette kan indikere at individuell status har avgjort om den døde ble brent eller ikke. I yngre bronsealder blir kremasjonsskikken enerådende. Det hender at vi finner gjenstander nedlagt i gravene da også, men langt færre enn i eldre bronsealder.

Hva var det menneskene som bygget røysene ville med byggverkene sine? Hva var det bronsealdermenneskene ville at ettertiden skulle «huske» ved å se de mange og store steingravene? Skulle de minne om livets forgjengelighet eller om de dødes storhet? Kanskje begge deler.

Vi kan anta at de for det første ville sikre den dødes tilværelse i et «dødsrike» eller en tilstand som «ånd», «forfader» eller lignende. Dette gjøres ved å gjennomføre begravelsesritualet på en «korrekt» måte, altså når det gjelder handlingene rundt selve begravelsen. Dette har i noen tilfeller inkludert brenning av den døde, sannsynligvis sammen med ofrede dyr. Strandsand har vært viktig og kan indikere at sjøen, og kanskje båten, har vært viktige elementer for å bringe den døde til «de evige jaktmarker». Kanskje har selve byggingen av røysene også vært en del av denne prosessen. Gravritualet skal også hjelpe de gjenlevende med å akseptere døden som noe uunngåelig og at livet må gå videre. For ettertiden står de store røysene som minnesmerker over de døde, som påminnelser om historier, mytologi og ritualet rundt begravelsene. Sannsynligvis mente de som bygget røysene, at meningen knyttet til dem skulle vare til evig tid. I dag er denne meningen glemt og skjult for oss. Men fremdeles ligger minnesmerkene på samme sted og får oss til å tenke tanker omkring liv og død.

Kremasjon eller ubrent begravelse? Kanskje ble den døde brent for at sjelen fortere skulle komme til dødsriket? Branngrav fra Egge i Steinkjer. Foto NTNU, Vitenskapsmuseet

JERNALDER – OMFATTENDE MATERIALE

Jernalderen er en periode på 1500 år som danner det mest omfattende kildegrunnlaget for forhistoriske begravelser her i Norge. Ikke bare interneres de døde nå ofte i synlige minnesmerker, men de følges også av et gradvis mer omfattende gjenstandsmateriale. Antagelig er det nå også en økende befolkningstetthet i samfunnet, noe som også medfører flere døde og flere begravelser.

I overgangen til jernalderen, ca. 500 år f.Kr., videreføres gravskikkene fra yngre bronsealder. Branngravskikken er fortsatt enerådende, og man benytter til en viss grad røyser og røyskonstruksjoner som er sammenlignbare med bronsealderens minnesmerker. I løpet av eldre jernalder (500 f.Kr. – 575 e.Kr.) endres imidlertid gravskikken på flere viktige punkter. For det første utvikles branngravskikken i et vell av ulike former, hvorav urnegraver, branngroper, beinsamlinger på heller, kammergraver og brannflak er de viktigste varianter. For det andre innføres skjelettgravskikken i eldre romertid (0 – 150 e.Kr.), en gravskikk som hadde vært fraværende siden eldre bronsealder. Fra nå av eksisterer skjelettgraver og branngraver parallelt frem til innføringen av kristendommen. For det tredje skjer det markante endringer med hensyn til minnesmerkene etter de døde: det ser ut til at disse nå plasseres i større gravfelt i tilknytning til bebyggelsen, snarere enn den mer «avsidesliggende» plasseringen som man ser i bronsealderens røyser.

Minnesmerkene utvikles også i et vell av ulike former – runde hauger og røyser er fortsatt det vanligste, men det utvikles i tillegg trekantede, avlange og rektangulære gravminner. Flate steinsettinger av ulike former forekommer også, hvorav mange preges av en form for arkitektonisk regelmessighet og estetikk. Minnesmerkene har også det vi kaller for «indre gravmarkeringer», det vil si gravrom innad i minnesmerkene i form av kammer, kister, flate heller og indre steinsettinger. Sist, men ikke minst, nedlegges nå et økende antall gjenstander i gravene. Disse gjenstandene ble i enkelte tilfeller brent på likbålet, men også nedsatt ubrent sammen med de kremerte bein eller det ubrente lik. Gjenstander ser ut til å ha bestemte funksjoner og betydninger i gravritualene. Sammenfatningsvis er det en meget stor variasjon i gravskikken, en variasjon som betinges av kronologiske, geografiske og kulturelle faktorer. Et hovedtrekk er imidlertid eksistensen av ulike gravskikker innenfor samme underperioder, noe som indikerer at det eksisterte et sett med normer og regler for hvilken gravskikk en ble tilkjent i døden.

I dette omfattende materialet har arkeologene utviklet ulike tolkninger av gravskikkens meningsinnhold og betydning. Noe forenklet kan man skissere disse i fire hovedmomenter.

For det første har en villet tolke variasjonene i gravskikk og gravgods i et sosialt perspektiv. Variasjoner i gravgodset rikholdighet og mengde har man tolket som indikasjoner på et samfunn med en økende grad av sosiale forskjeller. Edle metaller, glass, praktvåpen, draktutstyr og importerte varer fra Kontinentet, i tillegg til enorme gravmarkeringer, indikerer at status og rikdom markeres i økende grad gjennom gravgods og minnesmerker. Mange arkeologer tolker dette som et begynnende samfunnshierarki som legger grunnlaget for den statsmakten som gradvis etableres i sen vikingtid og tidlig middelalder.

For det andre har man underlagt gravgodset et mer kulturspesifikt perspektiv, hvor utvalget av gjenstander som følger den døde i graven anses å representere bestemte roller og idealer man har villet forbinde med den døde. I dette perspektivet har for eksempel arkeologen Siv Kristoffersen tolket forekomsten av prangende smykker og nøkler i kvinnegraver som symboler for husfru-

Memento mori – hva var det menneskene i jernalderen ville vi skulle huske? Hvorfor bygget de store gravmarkeringer, synlig på lang avstand? Foto Geir Grønnesby

en og hennes status som gift kvinne. Tolkningen baseres på den såkalte Trymskvida. Her må guden Tor kle seg ut som brud for å få tilbake sin hammer fra jotnen Trym. Påkledningen av Tor som brud skildres som følger:

Vi binder på Tor brudelinet,
Gir ham det breie brisingasmykket
Lar nøkle-knippet klinge fra beltet
Og kvinneklær om kne falle

Diktet indikerer at prangende smykker og nøkler var viktige symboler i ekteskapsritualer, og følgelig også for ens status som gift kvinne. Når denne typen gjenstander opptrer allerede i kvinnegraver fra folkevandringstid, viser diktet således til meningsdimensjoner som er langt eldre enn diktet selv.

Det tredje perspektivet knyttes til en foreslått fruktbarhetssymbolikk i gravritualene. Jordbruket ser ut til å intensiveres i eldre jernalder, og i et samfunn som i stadig større grad ble tuftet på jordbruket som næringsform, har viktigheten av gode avlinger vært av stor betydning. Utviklingen av en fruktbarhetssymbolikk i gravritualene har dermed fungert som en slags sikkerhet for hele samfunnets eksistens, kanskje på samme måte som vi bruker børsanalytikere i dag for å forutsi markedsutviklingen (selv om vi «vet» at den ikke sikkert kan forutsis). Tolkningene av en mulig fruktbarhetssymbolikk baseres blant annet på det norrøne myte- og sagamaterialet. De norrøne skapelsesmytene baserer seg for eksempel på at verden skapes fra den døde kroppen til kjempen Yme: Knoklene ble til fjell, blodet ble omskapt til sjøer, kjøttet ble til jord osv. Videre beskrives det i sagaen om Halvdan Svarte hvordan man parterte hans lik og begravde delene i ulike distrikter for at det skulle gi «godt år», det vil si gode avlinger. Arkeologen Anja Mansrud tolker dette som en forestilling om at den døde hadde «skapende» egenskaper, og den dødes legeme får dermed en viktig betydning for å sikre fruktbarhet. Gravfeltenes plassering i tilknytning til bebyggelse og dyrket mark representerer kanskje nettopp dette – en fruktbarhetskult hvor deponering og dyrking av forfedrene kobles til årsvekst og fred. Det blir av betydning å plassere de døde i tilknytning til bebyggelsen og de levendes marker og åkrer. Kanskje representerer dette et vesentlig skille mot den symbolikk som bronsealdergravene angivelig representerer.

Et siste perspektiv på gravritualene knyttes til samfunnets frykt for døden og de døde. I dette perspektivet er gravritualene måter å hindre at den døde skal gå igjen og terrorisere de levende. Dette har en kanskje oppnådd med en kombinasjon av tvang og tilfredsstillelse. Ved å gi den døde gravgaver, gjorde man ære på den avdøde, og sikret kanskje sjelens tilfredshet i det hinsidige. Ved å plassere den døde i store gravminner, under tunge kistelokk og i henhold til bestemte ritualer og regler, hindret en samtidig den dødes mulighet for å gjenoppstå.

Hvilke av disse tolkninger er så de mest «riktige»? Sannsynligvis må en regne med at det var en rekke ulike betydninger knyttet til hver enkelt gravlegging. Man kan for eksempel tenke seg at en rikt utstyrt kvinnegrav kommuniserte på flere nivåer: Det rike gravgodset markerte slektens makt og rikdom, enkeltgjenstander i graven har vært symboler knyttet til den dødes rolle i samfunnet; plasseringen av graven kan ha hatt sitt opphav i en forestilling om forfedre og fruktbarhet osv. Gravene har en flertydighet ved seg, og en forståelse av gravene i kun ett perspektiv reduserer dermed det komplekse meningsinnhold de opprinnelig representerte.

VÅR EGEN TID – DE GLEMTE DØDE?

Vårt eget samfunn er preget av at døden som fenomen i høy grad er institusjonalisert. Døden foregår på sykehus og sykehjem, stell og behandling av den døde foretas av helsepersonell, og begravelsesagenter og prester har de vesentligste roller i det døderitualet som gjennomgås ved et dødsfall. Vi som pårørende er ofte tilskuere til det rituelle forløp. Det religiøse innhold i gravritualene er for mange ikke engang ansett som verken reelt eller meningsfylt. I tillegg er døden noe som unngås, maskeres og utsettes så langt det lar seg gjøre. For dagens menneske, som lever i øyeblikket, blir døden en ubehagelig realitet vi helst ikke vil tenke på. Når døden først forekommer, etterfølges denne av et kortvarig og «effektivt» ritual, en strategi som korresponderer med vår hang til å fornekte dødens realitet. Vi er mennesker som lever i nåtiden: «memento mori» blir vanligvis kun ivaretatt i to generasjoner. De dødes graver blir etter sytti år tilintetgjort, med mindre slektninger av den avdøde påtar seg å stelle og betale for graven. På denne måten «glemmes» våre avdøde forfedre etter relativt kort tid, og deres gravplasser i forsteder og byer forfaller og utslettes.

I møtet med fortiden blir vi som arkeologer av og til forundret over de forestillinger fortidens mennesker hadde og de skikker de fulgte i sitt forhold til døden. Hadde fortidmenneskene kjent til vår omgang med døden, hadde følelsen kanskje vært gjensidig.

FORFATTERE

Torkel Johansen er vit.ass. ved Seksjon for arkeologi og kulturhistorie, Vitenskapsmuseet, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet.

Geir Grønnesby er forsker ved Seksjon for arkeologi og kulturhistorie, Vitenskapsmuseet, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet.

Boktips

Jämtarnas historia intill 1319

Carl-Göran Ekerwald: Jengel – Förlaget för Jemtlandica 2004. 181 s. ISBN 91-88672-12-3

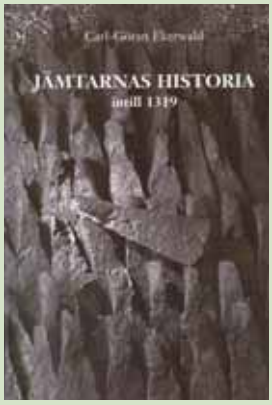

Trøndelags naboer i øst har alltid hatt en stor interesse for sin egen historie, noe som har gitt seg utslag både i en rik flora av årbøker, en tung tradisjon for kildeutgivelser, og ikke minst flaggskipet, Jämtland och Härjedalens historia i 5 bind, utgitt 1945-90. Men de eldste bindene av dette verket er, til tross for sin høye kvalitet, moden for utfordring. Tiden burde derfor være moden for en nyskriving av Jämtlands eldre historie. Et bidrag foreligger nå med Carl-Göran Ekerwalds bok om Jemtlands historie fram til 1319.

Det er en høyst personlig bok Carl-Göran Ekerwald har skrevet. I innledningskapitlet legger han ikke skjul på at boka er skrevet ut av dyp kjærlighet til regionen, og i opposisjon til hva han mener er en «storsvensk»-dominert framstilling av jämtsk historie. Dette, mener Ekerwald, er resultatet av en anakronistisk oppfatning om at det skal ha eksistert et svensk rike fra 1000-tallet som skal ha underlagt seg Jämtland. I stedet peker Ekerwald på det han mener må ha vært en kontinuerlig påvirkning vestfra; at den jämstke samfunnsordenen slik den framstår mot slutten av høymiddelalderen, da vi har noe skriftlig kildemateriale å forholde oss til, må ha vært utsatt for flere hundre års påvirkning fra Trøndelag. Spesielt går Ekerwald i dybden når det gjelder endringene fra jeger- til jordbrukssamfunn, organiseringen av rettsvesenet og det religiøse skiftet.

Tesen om omfattende kontakt og påvirkning vestfra er det bærende element i boka, og det gir framstillingen en retning og tyngde som gjør den lett å følge. Og det kan være greit. Boka er nemlig ikke hva man kan kalle stringent. Stilen er kåserende, og åpen for assosiasjoner. Det som også kan oppfattes som problematisk med boka er forfatterens grunnlag for sine slutninger, både i bruken av litteratur og kilder. Det er en til dels selektiv lesing som ligger til grunn, og referansesystemet er temmelig tilfeldig, samt at en samlet litteratur- og kildeoversikt mangler.

Samlet må man kunne si at Ekerwald har levert en spennende og personlig framstilling av den eldste jämstke historien. Imidlertid kan boka ikke erstatte det som finnes av oversiktslitteratur over emnet, til det er både stilen *for* subjektiv, og det formelle apparatet (noter, henvisninger etc.) for mangelfullt.

Boka kan bestilles fra Jengel – förlaget för Jemlandica (www.jengel.just.nu)

Magne Njåstad

Samenes historie fram til 1750

Lars Ivar Hansen og Bjørnar Olsen. Cappelens Akademiske Forlag, Oslo 2004

Denne boka tar for seg samenes historie fram til 1750. Basert på et omfattende forskningsmateriale presenterer forfatterne en helt ny og helhetlig sammenfatning av eldre samisk historie. Boka diskuterer inngående aktuelle spørsmål som tilkomst av samisk etnisitet, eksistensen av samiske rettigheter til områder og ressurser, tamreindriftens oppkomst og prosessen rundt kristningen av samene. Den bygger på og problematiserer eldre og nyere forskning innenfor arkeologi, historie, religionsvitenskap, etnografi og lingvistikk, og presenterer den til nå mest omfattende oversikten over eldre samisk historie.

Boka er skrevet av to av Nordens fremste kjennere av samisk historie. Lars Ivar Hansen er professor i eldre historie ved Universitetet i Troms; Bjørnar Olsen professor i arkeologi ved samme universitet.

Bergkunst Helleristningar i Noreg

Gro Brandt og Trond Lødøen. Det Norske Samlaget. Oslo 2004

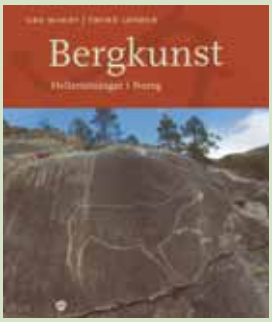

Bilete i berg – språk utan ord. Helleristningar, skålgroper, holemaleri, slipningar – gåte og utfordring. I Noreg kjenner vi til meir enn 1100 stader med bergkunst. Dei skandinaviske bergbileta vart oppdaga på 1600- og 1700-talet, og sidan då har nye generasjoner forhistorieforskarar kome med nye og ofte motstridande tolkningar – anten det er av veidekunsten frå steinalderen, ca 9000-2000 f.Kr, eller av jordbruksrisstningane frå bronsealder/-jernalder – 1800 f.Kr – 400 e.Kr. Arkeologane Gro Brandt og Trond Lødøen trekkjer i dette oversynsverket fram område med store konsentrasjonar av helleristningar, dels unike enkeltfell, men også meir smålåtne lokalitetar. Dei legg fram fleire funnhistorier som viser korleis slumpen ofte spelar inn når nye bergkunstfelt blir oppdaga.

Boka er geografisk redigert – frå Finnmark til Østfold – med detaljert stadnamnregister frå alle lokalitetar som er omtalte.

Beskrivelse over Dom-Kirken i Throndhjem 1762

Gerhard Schøning. Senter for middelalderstudier, NTNU, skrifter nr. 17. Tapir Akademiske Forlag, Trondheim 2004

Gerhard Schøning (1722 –1780) var den første norske historiker i moderne forstand. Han var først elev og senere rektor ved Katedralskolen i Trondheim, senere professor i Sorø og riksantikvar i København. Schønings mest varige innsats ble utført i Trøndelag. Han var medstifter av Vitenskapsselskapet i 1760, og utførte 1773–1775 antikvariske reiser i Trøndelag. Beretningen om disse reisene er en hovedkilde til landsdelens eldre historie.

Beskrivelsen av Domkirken fra 1762 er en svært spesiell bok, også i nordeuropeisk sammenheng. Dette er første gang en middelaldersk katedral blir forsøkt beskrevet. Schøning beskrev først bygningen del for del, og deretter kildene til domkirkens historie, også innskrifter, gravsteiner og hva eldre forfattere forteller. Schønings bok er i dag selv blitt det viktigste kildeskrift til hvordan Domkirken så ut før den store restaureringen begynte i 1869.

Boken er en nøyaktig tekstutgave, med samme sideinndeling som originalen. Teksten er transkribert til latinske bokstaver av Øystein Ekroll ved Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeider, som også har skrevet innledning til boken.

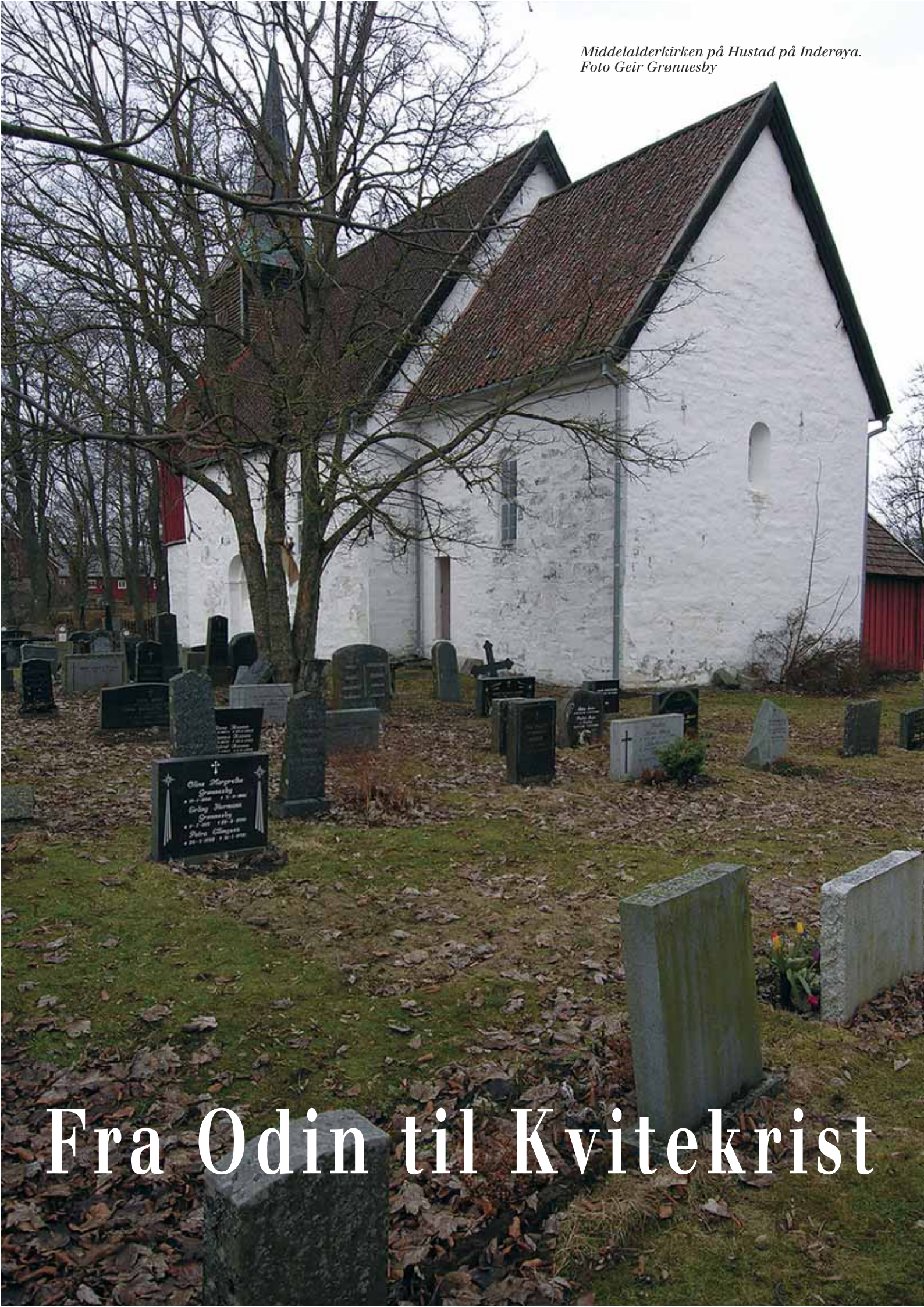

Middelalderkirken på Hustad på Inderøya.
Foto Geir Grønnesby

Fra Odin til Kvitekrist

Tekst Sæbjørg Walaker Nordeide

Vi seiler innover Trondheimsfjorden, forbi Frosta, nesten så langt vi kan komme. Istedenfor for å dra det siste stykket inn til Steinkjer gjennom Beitstadfjorden, seiler vi inn gjennom Straumen ved Inderøya. For tusen år siden var nok ikke Straumen så stri som nå, for den gang var vannstanden noen meter høyere. Vi befinner oss nå midt i et område som har stått sentralt i historien om kristningen av Norge: I sørøst ligger Stiklestad, vest for Straumen ligger Sakshaug kirke, i øst ligger Mære kirke og i nord ligger Hustad kirke. Alle disse kirkene er blant de eldste og viktigste steinkirkene vi har i Norge, og en utgravning i Mære kirke på 1960-tallet har sannsynliggjort at den er bygd på tuftene av et gammelt ikke-kristent hov. På motsatt side av Straumen i forhold til Sakshaug, finner vi gården Rol. På Øvre Rol og ved Hustad kirke finnes Trøndelags eneste, og Norges nordligste, eksempler på steinkors og korsbauta fra den tidligste tid med kristendom i Norge, og disse funnene er det verd å se nærmere på.

Det finnes en del steinkors (stein formet som et kors) og korsbautaer (steiner med kors som dekor) rundt omkring i landet. De fleste store steinkorsene, ca. førti av totalt seksti, finnes i fylkene Rogaland, Hordaland og Sogn og Fjordane. De er oftest fra 1,5 til 4 meter. Det finnes noen færre steinkors på Østlandet, og disse er som oftest langt mindre og såkalte «hjulkors», der en eller flere sirkler er integrert i korsmønsteret.

Av de få funn av denne typen som finnes fra Midt-Norge, er det nærliggende også å trekke fram Kuli-steinen fra Kuløy ved Smøla på Nordmøre. Kulisteinen har øverst et kors som motiv, og dette korset har korsarmer som skrår utover, unntatt stammen som har parallelle sider. Kuli-steinen har en svært viktig runeinnskrift: den forteller at kristendommen har vært tolv vintre i Norge. Dateringen av steinen er vanskelig, men en vei som går forbi det stedet steinen har stått er datert ved hjelp av dendrokronologi til 1034 e.Kr. Reiste steiner ble gjerne plassert ved veier, så det er sannsynlig at steinen er yngre eller samtidig med denne dateringen.

Det er generelt vanskelig å datere reiste steiner, for det har sjelden vært utgravning på plassen hvor de står, og steinen i seg selv byr som oftest på få elementer som kan dateres. Men noen ganger står de oppå en gravhaug som gir en bakre datering, og noen ganger har de innskrifter, form og dekor som gjør at vi kan antyde en datering. Dessuten har en i noen tilfeller analysert steinsorten og prøvd å datere steinen ut fra når det aktuelle steinbruddet var i drift. Det er særlig Fridtjov Birkeli (1973) og Kristine Holme Gabrielsen (2002) som har studert steinkors og korsbautaer, og deres og andres dateringsforsøk har gitt en sannsynlig dateringsramme for hovedtyngden av dette materialet til tiden fra midten av 900-tallet til begynnelsen av 1000-tallet, men de kan også ha blitt reist senere.

STEINKORSET FRA ROL

Steinkorset skal ha stått på en stor gravhaug på gården Øvre Rol, og ble allerede i 1847 kjøpt inn av Bergen Museum ved W.F.K. Christie. Ifølge Christie hadde korset stått på haugen inntil de skulle anlegge en potetkjeller i den, og da ble korset tatt ned og hensatt sammen med resten av steinene fra haugen. Korset ble fraktet til Bergen Museum, men ble overført til Vitenskapsmuseet i Trondheim i 1919, og er nå utstilt i Stiklestad Nasjonale Kultursenter.

Hustadsteinen. Foto S. W. Nordeide

Korset er oppgitt å ha vært 1,5 alen (litt under en meter) høyt i 1847, men det har brukket i løpet av årene etter at det forlot gravhaugen. Opprinnelig kan det derfor ha vært lengre. Det er 62 cm bredt over korsarmene. Det er ingen inskripsjon på korset. Armhulene på korset er omhyggelig utformet som en halvsirkel, med en liten vulst på hver side av sirkelen, men armhulene er bare delvis bevart i øvre kant av korsarmene. Armene er rette i underkant, men overdelen er så skadet at formen ikke er synlig. Stammen skrår derimot utover. Denne korstypen med runde armhuler har Birkeli kalt «norsk-keltisk type», siden den hyppigst forekommer i Skottland, og særlig i vestre deler av Skottland. Slike kors har gjerne hatt rette korsarmer som på Rols-korset, gjerne litt korte og like lange korsarmer.

Christie bemerker at det i nærheten av Rol skal ha stått en kirke som i 1847 for lengst var revet, og korset kan ha vært reist som en foreløper for denne. Gården Rol ligger strategisk til, høyt og fritt ved innløpet til Bøgin, og korset på toppen av en gravhaug (som nå er borte) kan ha vært et markant monument i landskapet. Dessverre vet vi ikke noe om

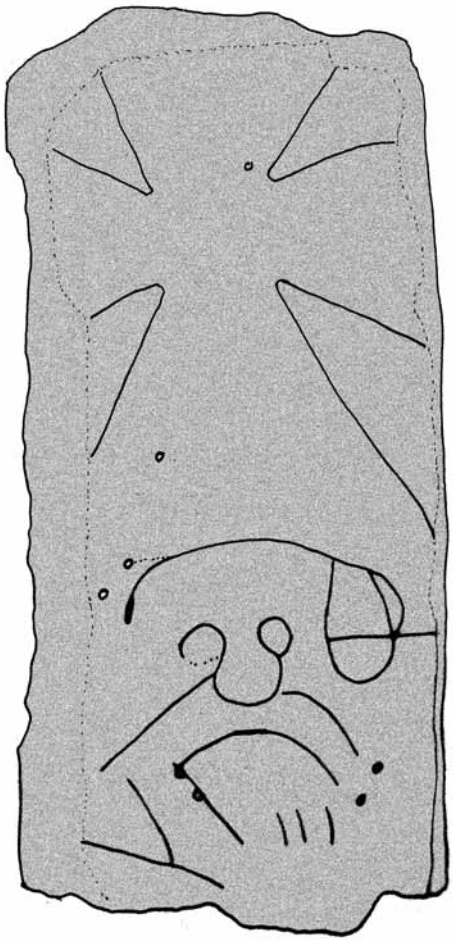

Her ser vi en omtrentlig uttegning av Hustad-steinen.

dateringen på gravhaugen, noe som kunne ha gitt en bakre datering for korset. Eventuelle funn som kunne ha gitt oss en datering, ble nok fjernet ved anleggelsen av potetkjelleren og ble ikke innlevert til museet.

«ODINSTEINEN» FRA HUSTAD KIRKE

Hustad kirke er en nydelig, hvitkalket middelalderkirke som ligger vakkert plassert på et høydeplatå i den andre enden av Bøgin, med utsikt over Beitstadfjorden og de rike jordbruksbygdene omkring. I 1961 ble det gjort et interessant funn på kirkegården her. Funnet ble naturlig nok gjort under forberedelsene til en begravelse: Astrid Aasen døde 29/9, og graver Ingvald Grønnesby skulle anlegge graven ca. 4 meter rett sør for den gjenmurte sørportalen i kirken. Han kom imidlertid ikke mer enn en halvmeter dypt før han støtte på en stor, flat stein. Steinen lå parallelt med kirken og var for stor til å kunne fjernes med håndmakt, så her måtte sterkere midler tas i bruk. En dynamittsalve midt på steinen løste saken, og steinen ble knust i flere biter. Først da steinen var tatt opp, oppdaget han at den var dekorert. De forskjellige bruddstykkene ble omsorgsfullt samlet sammen og lagt inn i kirken, hvor de mindre delene visstnok ble liggende under en benk i våpenhuset.

En av delene var imidlertid ganske stor og velbevart. Dekorasjonen på denne ble tolket som en figur med kun ett øye, og den fikk derfor navnet «Odinsteinen». Det er kanskje ikke uten grunn at steinen har stått litt bortgjemt i sakristiet, hensatt i en mørk krok. Kanskje noen følte det som å få Fanden sjøl inn i kirkerommet. Men hvorfor skulle det være en Odin-stein på kirkegården? Fantes det en kultplass for Odin-tilbedere her før kirken ble bygd? Tja, det kan godt være. Plassen ligger høyt og fritt, og har egnet seg som kultplass også for ikke-kristne. Men jeg mener likevel at steinen hører naturlig til på kirkestedet. For å forstå det må vi se nærmere på den.

Den dekorerte steinen er ca. 90 cm lang, 40 cm bred og 18 cm tykk. Den er svært tung, så jeg har ikke klart å løfte den ut fra den mørke kroken den står i. Det har derfor ikke vært mulig å studere sidene skikkelig. Det samme gjelder baksiden og de løse bruddstykkene. Det er likevel klart at steinen er bevart i sin fulle bredde, og sidene på steinen har vært parallelle. I begge ender er den kuttet, trolig av dynamitt-salven, og det er uvisst hvor lang steinen har vært opprinnelig.

Dekoren viser et kors over et mannshode. Korsarmene skrår utover mot korsarmenes ender, men enden på tre av armene er uklar, trolig på grunn av slitasje eller skade. Den siste og nedre korsarmen avslutter i en bue som samtidig danner øvre konturlinje for hodet. Den ene siden av hodet er ikke ferdig, eller er ikke like omhyggelig uthugget som den andre. Dette har gjort at nedre linje på venstre øye bare fremstår som punkter, og ikke så pent avrundet som det høyre. Det er dette trekket som har blitt tolket som at dette er en enøyd mann, nemlig Odin. Men det er ikke tvil om at figuren har to øyne, og at han videre har en velformet «potetnese». Dette passer ikke så godt med Odin. Streker på haken og overleppen viser at mannen har helskjegg.

Med funnsted på kirkegården, liggende parallelt med kirken, skulle en umiddelbart tro at dette har vært en kristen gravstein. Men flere forhold peker i motsatt retning: Gravsteinene hadde som oftest inskripsjon langs kanten og en annen type dekor. De var som oftest liggende og trapesoide, og helst tynnere enn denne. Det var kun de mektigste som fikk slike gravmonumenter, så det har ikke vært mange av dem.

Steinkorset fra Rol på Inderøya, Nord-Trøndelag. Foto S. W. Nordeide

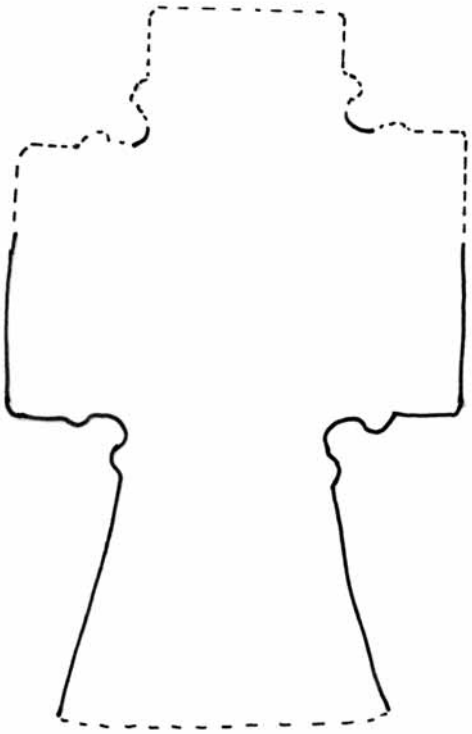

Prinsippskisse av korset, rekonstruert.

Men korset er uten tvil et kristent kors. Selv om de andre norske reiste steinene med kors ikke har mannshoder med i dekoren, er det rimelig å tolke «Odinsteinen» som en korsbauta. Den typen kors som finnes på «Odinsteinen», er den vanligste på svenske runesteiner, og disse er av Linn Lager (2002) datert fra slutten av 900-tallet til starten på 1100-tallet. Det finnes også ansikter på de samme runesteinene som minner

om ansiktet fra Hustad, og de finnes alltid i kombinasjon med kors, men aldri sammen med klart kristne innskrifter. Dette er likt med Hustad-steinen. Det er altså mange tegn som tyder på at steinen fra Hustad-kirken har blitt til en gang i perioden fra midten av 900-tallet til starten på 1100-tallet.

Takstolene i den stående steinkirken på Hustad er datert ved hjelp av dendrokronologi, og viser at det ble brukt tømmer som ble felt vinteren 1162/63, og kirken stod nok ferdig kort tid etter dette, selv om byggeprosessen holdt på en del år før de kom så langt som til takstolene. Det har aldri vært utgravninger i kirken, så det er uvisst om det har stått en trekirke her før steinkirken ble bygd, slik det gjerne har gjort andre steder. Vi vet heller ikke hvordan og hvor steinen opprinnelig har stått, siden det ikke har vært arkeologiske undersøkelser på stedet. Men siden steinen lå så pass dypt i jorden, er det grunn til å tro at den har ligget der lenge, og at den ble funnet der den opprinnelige kan ha stått eller ligget. Forhåpentligvis ligger en eller flere deler av steinen fortsatt ute på kirkegården utenfor Astrid Aasens gravsted. Særlig ville det vært interessant om man fant den nederste delen av steinen. Den ville kanskje kunne gi svar på om steinen har stått eller om den har dekket en grav, kanskje til og med når den ble satt opp.

Men hvem er så «Odin»? Det er naturlig å tolke mannspersonen som Kristus. Også på de svenske runesteinene er ansiktene i kombinasjon med kors foreslått tolket som Kristus.

TIDLIGE SAMLINGSSTEDER FOR KRISTNE?

Dateringen av steinkors og korsbautaer har gjort at de vanligvis er forbundet med kristningsprosessen. De er gjerne tolket som tidlige samlingssteder for kristne kulthandlinger, fra tiden før kristendommen var etablert og før de ennå hadde bygd mange nok kirker. Teologen Birkeli har sett skikken med å reise steinkors, runesteiner og korsbautaer i forbindelse med tilsvarende skikk på de britiske øyer, hvor kristendommen ble etablert mye tidligere enn i Norge.

I mange tilfeller er steinkors og korsbautaer antakelig blitt flyttet inn på kirkegården eller inn i kirkebygningen, men det er også vist at de i mange tilfeller står på sin opprinnelige plass. Og siden de ofte befinner seg på eller nær ved kirkegårder, er det naturlig å anta at slike steiner har blitt reist før kirken. Man har derfor gjerne søkt den samme typen plassering som ville være naturlig for en kirke. Der kan steinene ha fungert som et samlingssted for kristne kulthandlinger før kirken ble bygd, eller for å vise vei til kristne forsamlinger. I andre tilfeller har de andre typer plasseringer i landskapet, og det har aldri vært bygd en kirke på stedet. Slike steiner kan altså ha spilt ulike roller.

Hvis Hustad-steinen har vært en korsbauta, er funnstedet på kirkegården ved Hustad kirke en typisk plassering for en slik stein, men mer lik det typiske for Østlandet enn for Vestlandet, og jeg vil gjette på at den ble reist her før det ble bygd noen kirke på stedet. Kanskje den ble reist i forbindelse med at de viet en kirkegård på stedet? Så snart det fantes kristne menigheter, var det behov for kristne, vigslede gravplasser, og allerede i 1020-årene ble det trolig satt i verk tiltak for å få i stand dette i stor stil, etter vedtak på tinget på Moster.

Hvis den har vært brukt som gravstein for en av de tidligste gravene på kirkegården, har den dekket graven til en høytstående person. Det er antatt at Hustad-kirken har vært en «høgendekirke» – en privatkirke for en rik og mektig privatperson. Det er rimelig å tenke seg at det er en av grunnleggerne av kirkestedet som i så fall kan ha fått et slikt gravsted.

Også Rol-steinen har en typisk plassering. Birkeli fant at atten frittstående kors var plassert på norrøne gravsteder. Rol-korsets plassering kan ha signalisert til alle som kom inn Trondheimsfjorden, at det her fantes en kristen forsamling. Men det kan også ha vært et ønske om å gi en kristen vigsel til forfedre som var gitt en norrøn begravelse, uten å forstyrre gravfreden eller å utfordre de farer det innebar å gjøre haugbrott.

BARE DISSE TO SYNLIGE BEVIS ...

Undertegnede ble, pussig nok, lokket inn i dette området på grunn av navnet «Odinsteinen», og forestillingen om Odin i kombinasjon med et kors. Midt i et studium av tidligste overgang til kristen religion hørtes dette interessant ut. Her har vi bokstavelig talt prøvd å erstatte Odin med to tilfeller av Kristus, og dette kan på mange måter være et skuffende resultat. Kombinasjonen av Odin og korset var unektelig mer spennende enn en rent kristen tolkning.

Samtidig reiser dette en rekke andre interessante spørsmål. For det er nå underlig at det kun finnes disse to kors i stein av denne typen i hele Trøndelag, og at de begge finnes innenfor et så lite område? Sammen med de øvrige tegn til en tidlig kirkeetablering i området kan en undres på hvorfor dette området innerst i Trondheimsfjorden fortoner seg som så viktig i kirkens bestrebelser på å etablere seg i distriktet. Men både skriftlige og arkeologiske kilder viser mange tegn til at det fantes mektige herskere med internasjonale kontakter i området. Hvis de hadde de «riktige», personlige kontakter og kunne seile til de britiske øyer, spilte det vel ikke så stor rolle hvor langt inn i fjorden de holdt til i Trøndelag.

Takk til Steinar Grøn, Inderøy, Lars Steinvik og Geir Grønnesby ved Vitenskapsmuseet og Sonja Innselset ved Bergen Museum for opplysninger om funnene. Takk også til Frida Meland, Fortidsminnesforeningen og Steinar Berg, Stiklestad Nasjonale Kultursenter, som sørget for tilgang til funnene.

FORFATTER
Sæbjørg Walaker Nordeide er forsker ved Senter for middelalderstudier (CMS), Universitetet i Bergen.

Brostein på havets bunn

«Vent litt... her ligger det noen brosteiner ... Faktisk er hele bunnen dekket med brostein...» Dykkeren nede på sjøbunnen kunne berette om en større mengde med brostein som dekket bunnen over et område på ca. 10 x 20 meter. En brosteinbelagt sjøbunn er ikke hverdagskost. Hvordan hadde de havnet der? Var det en tapt last, eller kanskje et vrak?

Tekst David Tuddenham

Våren 2005 gjennomførte NTNU-Vitenskapsmuseet en marinarkeologisk befaring av reguleringsplanen for industriområdet Vestadvika ved Harøysundet i Fræna. Området er i dag under sterk utvikling. Foruten nærhet til Nyhamna på Aukra ligger Harøysundet og Vestadvika tett på skipsleden, noe som gir gode forutsetninger for industriutvikling. Gode havner ved en sentral skipsled er i en marinarkeologisk sammenheng også interessant, fordi mange av kulturminnene man finner på sjøbunnen har en klar sammenheng med seilingsmønster og aktivitet på land.

Skipsleden som passerer Harøysundet er, og har vært, en svært viktig kommunikasjonsåre som knytter sammen de indre og ytre regionene i Romsdal. Riksmøtet på Bud i 1533 kan tjene som et eksempel på hvor strategisk viktig denne leden har vært i et historisk perspektiv. En sentral motivasjon for erkebiskop Olav Engelbrektsson til å kalle riksrådet sammen til fiskeværet Bud lå i beliggenheten rett i hovedleden. Bud ligger her som et knutepunkt for ferdselen langs kysten, men ikke minst var valget av Bud gunstig med hensyn til å knytte sammen Østlandet og Nordvestlandet. Her var ferdselen lettest gjennom Lesja-dalføret og ned Romsdalen.

Harøysundet ligger like sørøst for Bud, og har vært kjent som en god havn både for ferdsel langs leden og i forbindelse med de rike fiskeriene. Følgende sitat fra Romsdals Budstikke anno mars 1892 gir klart uttrykk for de gunstige havneforholdene: «På svenskekysten kommer det daglig telefonmeldinger om fisket inn til Gøteborg. Og når telefonen til Bud kommer istand, vil det bli anledning å sende daglige fiskemeldinger utensundsfra. I Harøysundet, som er en av de beste havner på vår kyst, skal der av og til være opptil 80 fartøyer samlet .»

PUSSIG FUNN

Den omfattende aktiviteten i en havn gir spor etter seg, både på land og ute i sjøen. Ikke minst kunne man se dette da det ble tatt landbefaring av reguleringsplanområdet. På holmene som er planlagt utfylt, er det spor etter mange tufter fra sjøhus, samt fortøyningsbolter og rester av eldre bryggeanlegg. Beliggenheten og aktiviteten i dette området tatt i betraktning, var det ikke usannsynlig at det også ville være kulturhistoriske spor på sjøbunnen, og av den grunn ble det krevd en marinark-

eologisk registrering før man får fylle ut Vestadvika til industriformål. Registreringen foregikk med dykkere, som søkte sjøbunnen systematisk, både visuelt og med stikkprøver i sedimentene. Og under feltarbeidet kom man altså over et dette pussige funnet: en større haug med brostein.

Brosteinen ble påvist like øst for et skvalpeskjær i innseilingen til Harøysundet, og var lett synlig for dykkeren. Rent visuelt var det et ganske flott syn, nesten som et lite kunstverk som spredte seg ut over sjøbunnen. Spørsmålet som ble stilt umiddelbart var: Hvorfor ligger denne brosteinen her? Hva er den et spor etter?

Det var to sannsynlige forklaringer på funnet. Enten var brosteinen spor etter et forlis, eller så var steinen dumpet for å lette på et grunnstøtt fartøy. Fartøyet kunne ha ført brostein som last, men trolig har den vært brukt som ballast. Ballastrøyser er ofte en viktig indikator på skipsforlis, og det ble satt i gang søk etter skipsrester eller andre gjenstander som kunne bekrefte et eventuelt vrak. Fra skriftlige kilder kjenner man til flere forlis i området, og et slikt skvalpeskjær er den reneste vrakfellen. Imidlertid fant vi ikke annet enn denne brosteinen på sjøbunnen. Men selv om det ikke var spor etter vrak i eller like ved brosteinen, kunne fartøyet ha drevet et stykke før det endelig la seg til ro på sjøbunnen.

Ikke langt unna, på en av de større holmene innenfor reguleringsplanen, ligger det rester etter et vrak delvis i fjæra og delvis ut i sjøen. Vraket skulle vise seg å være restene etter en fiskekutter med navnet «Orastein», som ble bygd på 1930-tallet. Men brosteinen kunne ikke komme fra denne. «Orastein» ble satt på grunn for hugging mot slutten av 1960-tallet, den forliste ikke. Brosteinen ville høyst sannsynlig ha blitt tatt ut hvis den kom fra denne, i og med at den er omsettelig.

INGEN SPOR ETTER VRAK

Heller ingen andre vrak ble funnet under registreringen, så den sannsynlige forklaringen vi satt igjen med var at dette var spor etter en episode hvor et fartøy hadde rent seg på grunn under innseiling til Harøysundet. For å komme fri måtte den tømme seg for ballast. Etter denne hendelsen var det kun ballaststeinen som kunne vitne om grunnstøtningen. Grunnstøtningen har i hvert fall ikke blitt tatt særlig notis av, for blant lokalhistorikere var det ingen som hadde kjennskap til et slikt uhell hvor brostein var dumpet.

Neste spørsmål ble: Hvor gammelt var dette funnet? I henhold til kulturminneloven §14 er alle funn av skip, skipslast og gjenstander tilhørende fartøy eldre enn 100 år beskyttet av loven. Hvis denne ballastrøysen er eldre enn 100 år må man således søke Riksantikvaren om tillatelse før man kan gjøre inngrep i den.

NORSK BROSTEIN?

For å finne nærmere ut av brosteinen ble et eksemplar sendt til geologen Øystein Jansen ved Universitetet i Bergen. Han har forsket på brosteinens kulturhistorie. Hvis brosteinen var norsk, var det en god mulighet for at steinen kunne lokaliseres ut ifra de geologiske trekkene, som igjen vil fortelle hvilket brudd den kommer fra. I form har brosteinen også endret seg over tid, så formen kan også si noe om alder.

Brostein til bruk som veidekke er kjent i Norge fra middelalderen av. I Bergen kom den i bruk i første kvartal av 1500-tallet, etter en kongelig befaling, visstnok som et resultat av et krav fra elskerinnen til Christian II. Dyveke, som hun het, var angivelig lei av å skli på tresviller som var det vanlige veidekket i norske byer i middelalderen. I Europa brukte man imidlertid ofte brostein, noe hun var kjent med fra Holland. Her kan det for øvrig nevnes at London fikk sin første brosteinlegging i 1533, så Bergen var ganske tidlig ute med denne teknikken.

Steinen som ble brukt i middelalderen kan ikke sammenlignes med den moderne brosteinen, fordi man brukte stein i nær sagt alle tenkelige former og variasjoner. Men med større vogntrafikk i bygatene fikk man et behov for jevnere dekke, og man tok til med produksjon av brostein med en noenlunde jevn størrelse. I Norge tok denne steinproduksjonen til et godt stykke inn på 1700-tallet, hvor man på 1800-tallet hadde etablert en rekke mindre lokale produsenter. Etter hvert ble de mindre produsentene i større grad fortrengt av den omfattende steinindustrien i Østfold, som tok til for alvor i 1870-årene. Etter 1900-tallet er det østfoldsteinen som dominerer, og mot 1920-tallet var mange av de vestlandske bruddene nedlagt som følge av konkurransen.

Det nærmeste lokale bruddet med hensyn til Harøysundet er å finne i Romsdalen på Bolsøya utenfor Molde. Her produserte man brostein i store mengder i tidsrommet 1902–1920. Hvorvidt brosteinen som ble funnet utenfor Harøysundet er fra dette bruddet, er for tidlig å si enda, men foreløpige analyser viser til at den ikke er av østfoldtypen som dominerte markedet. Den kan minne litt om granittstein fra Eidfjord i Hardanger, og i så fall har den en produksjonsdato yngre enn 1901.

ELDRE ENN HUNDRE ÅR?

Før man endelig kan si hvor steinen kommer fra må den undersøkes nærmere, men vurderingen så langt tilsier et sannsynlig opphav fra et brudd på Vestlandet. Men formen kan også si litt om alderen. Steinen som ble funnet har en kubisk form, med dimensjonene 10 x 10 x 10 cm. Dette er en type stein som kalles knott, og første gangen slike blir lagt i norske byer er i Oslo i 1908 og Bergen i 1918. Slik sett var det lite som tydet på at ballastrøysa med brostein var eldre enn 100 år, og at den således kunne oppfattes som vernet etter kulturminneloven.

Selv om ballastrøysa vår her ikke er å regne som et kulturminne beskyttet av kulturminneloven, er det likevel et funn som gir en kulturhistorisk opplevelse under vann litt utenom det vanlige. I seg selv er den et spesielt innslag på sjøbunnen, og for en dykker gir den et flott visuelt inntrykk. Som gjenstandsmateriale forteller den om bruken av brostein som ballast i fartøyer. Her kan vi nevne at barken Statsraad Lehmkuhl i dag fremdeles bruker brostein som ballast, fordi det er et materiale som er lett å stable, og som har en god fuktabsorberende effekt.

Ballastrøysa forteller også om en hendelse som skjedde under innseiling til Harøysundet, trolig en gang i første kvartal av 1900-tallet. Episoden har nok vært dramatisk for de som var involvert i den, men ikke tilstrekkelig til at den har blitt lagret i folks hukommelse. Slik sett er den et lokalhistorisk bidrag til forståelsen av ferdsel og hendelser i området. Men ikke minst gav ballastrøysa et utgangspunkt for en liten kulturhistorisk vandring i en del av norsk vei- og steinindustrihistorie, med utgangspunkt i et funn fra en marinarkeologisk registrering.

FORFATTER

David Tuddenham er forsker ved Seksjon for arkeologi og kulturhistorie, Vitenskapsmuseet, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet.

Den store boplassen markert med en sirkel midt i bondens åker. Foto Fjellanger Widerøe

Sjø og land, hand i hand?

Reinsdyrjegere på kysten av Møre for 10 000 år siden

Jakten på «det eldste» er noe som til alle tider har fascinert arkeologer, enten dette gjelder den eldste bosetningen i Norge, de eldste bevisene for jordbruk eller den eldste byoppkomst.

Tekst Leif Inge Åstveit

Selv om arkeologer de senere år forhåpentligvis er blitt noe mindre opptatt av denne problemstillingen, og andre sosiale/mellommenneskelige forhold er kommet fram i lyset, er det liten tvil om at dateringer som sprenger grenser, som fører til at selve *rammeverket* vårt må tas opp til vurdering, har et spesielt grep på oss. Denne artikkelen er i så måte ikke noe unntak: den omhandler et av de eldste radiologisk daterte funn som til nå er gjort i Møre og Romsdal.

For 10 000 år siden var landskapet omkring oss radikalt forskjellig fra i dag. Havet stod mye høyere, og knauser og berg som i dag ligger lyngbevokst på tørt land, lå den gang 30 meter under havet og huset kjempestimer av sild, sei og lyr. Naturen på land var skrinn og karrig, omtrent som dagens Grønland. Dvergbjørk og vier dominerte vegetasjonsbildet. Årsaken til denne karrigheten lå noen mil lenger inn i landet. Her hvilte restene etter den store innlandsbreen som en gang hadde strukket seg helt ut til kontinentalsokkelen. Skjønt restene – isen var fremdeles flere kilometer tykk, og selv om varmeperioden som markerte punktum for siste istid hadde satt sine tydelige spor, la den fremdeles et enormt press på store landarealer. Påvirkningen fra innlandsisen skulle enda vedvare i mange tusen år, og spilte definitivt en vesentlig rolle for mennesker og dyr da de første av disse «turistene» kom til den ytre delen av kysten vår. Selv om naturen hadde et skrint og karrig «ytre», så var den rik på marine ressurser i form av sjøpattedyr, sjøfugl og fisk.

De enorme elvene som rant ut fra smeltende breer, brakte med seg mengder av næringsstoffer. Dette er selve fundamentet i naturens kretsløp, og den tidligste etteristiden, eller postglasiale perioden, er tidsrommet hvor man finner den rikeste biomassen langs norskekysten noensinne. Det var altså en svært reproduktiv og fruktbar marin fauna, og det finnes tallrike spor som viser at mennesket fra første stund hadde innsikt og tilpasningsevne til å utnytte denne rikdommen. På grunn av den høye alderen og nedbrytningsprosesser i jordsmonnet begrenser de arkeologiske funnene fra denne perioden seg som oftest til gjenstander av stein og flint. Dette er spor etter redskapsproduksjon, og ofte kan slike gjenstander fortelle en hel del.

Hvem var så disse tidligste bosetterne som kom til kysten vår? Arkeologene er uenige i både *hvor* de kom fra, *hvorfor* de kom, *hva* de levde av og, ikke minst, hvordan de oppførte seg når de først var kommet hit. Noen mener de kom i små grupper fra sør langs den smale isfrie kyststripen, andre mener de kom padlende fra vest via det tørrlagte nordsjøkontinentet. Andre igjen ser for seg

Skallet av skiveøksen til venstre og en hel skiveøks (ikke funnet på denne lokaliteten) til høyre. Foto L.I. Åstveit. Refitting Tor Arne Waraas og Birgitte Bjørkli

at de kom fra nord via en østlig innvandringsrute, mens atter andre tror de kom både fra nord, vest og sør.

REINSDYRJEGERNE

En kjensgjerning er uansett at de spredte seg svært raskt når de først var kommet hit, og vi finner like gamle daterte spor i Finnmark og Nordland som vi gjør i Rogaland. Det hersker også en viss enighet om at disse pionerbosetterne var etterkommere etter folk som i tusener av år hadde hatt tilhold på de store søreuropeiske steppene. Her hadde de en ensartet tilpasning og var til fingerspissene spesialiserte reinsdyrjegere. Da klimaet i Europa ble mildere, førte dette til to ting: for det første ble temperaturen for høy for reinsdyret i dens opprinnelige utbredelsesområde, for det andre ble nye landareal frigjort lenger nord. «Lettversjonen» av denne fremstillingen er derfor at reinsdyrene trakk nordover, og som uselvstendige «treller» av en økonomisk tilpasning nedarvet gjennom generasjoner, fulgte menneskene etter … Om vi velger å tro på en slik fremstilling eller ikke spiller liten rolle i denne sammenhengen, de første menneskene som kom til landområdet som i dag kalles «Norge», var fullblods reinsdyrjegere. Hvordan hadde så hundre generasjoner med reinsdyrjakt virket inn på denne befolkningens mentalitet og væremåte? Hva var deres *egentlige* forhold til reinsdyret? Mennesket er i høy grad opportunistisk og er det én ting arkeologisk materiale fra alle perioder viser oss, så er det at mennesket har en unik evne til å utnytte nye muligheter og nisjer under skiftende ytre rammer.

Til tross for dette er det vel ikke for dristig å hevde at en del «mental bagasje» følger med på lasset (eller skal vi si i kajakken) når enkelte kultur-/tilpasningstrekk har vært dominerende i generasjon etter generasjon? Ja vel, mennesket er opportunistisk, men det er *også* konservativt. Man gav ikke uten videre det gamle (les reinsdyrjakt) «på båten» selv om man bodde ved kysten. Man ønsket også å holde fast på den gamle tradisjonen med å jakte reinsdyr. Kanskje man hadde et «kultisk» forhold til reinen, kanskje var dette en form for *totemdyr* for denne befolkningen og gjennomsyret mer av kulturen og ideologien som helhet enn vi kan forestille oss? Bergkunst med avbildninger av reinsdyr kan kanskje forståes i denne retningen (selv om det også finnes tallrike bilder av fisk og hval …). Slik kan man også tolke høyfjellsboplassene, for eksempel de som for få år tilbake ble utgravd i Lysefjord-området øst for Stavanger. I dette området ligger de store basisboplassene ved kysten, spesielt i området omkring Boknafjorden. Men det er også påvist en rekke mindre korttidsboplasser i fjellet fra samme tid. I perioder har man altså forlatt «matfatet» ved kysten for å jakte reinsdyr i fjellet.

Noe av flintavfallet som ble funnet, og som senere ble satt sammen til det negative avtrykket av skiveøksen. Scanning Birgitte Bjørkli

AVERØY 10 000 FØR NÅTID

Midt i det «sjørelaterte matfatet» holdt en liten gruppe mennesker til på den sydvendte strandflaten Omnsbukta på Averøy. Den gang strandflate, i dag, ti tusen år senere, 22 meter over havet midt i bondens åker. Vi vet med sikkerhet at de var her, vi har nemlig vært så heldige å avdekke restene etter ildstedet de varmet seg ved og tilberedte mat-

Det gode liv i steinalderen ved Averøya? Tegning Ragnar Børsheim

en sin på. Dateringer av kullet fra dette ildstedet gav 8200 f.Kr., altså over ti tusen år før nåtid. Det er uhyre sjelden å finne slike spor bevart. Vi vet også at de satt her og produserte og skjerpet opp sine flintredskaper. De fremstilte pilspisser som var av samme typen som utallige generasjoner hadde laget før dem, og som er tilnærmet ensartet fra Nord-Tyskland til Finnmark. Men de laget også en helt annet type redskap, noe «nytt» som tyder på en helt annen tilpasning enn til reinsjakt i høyfjellet, nemlig *skiveøkser*. Og i Omnsbukta vet vi at de laget minst én (sannsynligvis flere). Dette kan vi faktisk si med sikkerhet uten engang å ha funnet selve øksen …

ET UNIKT FUNN

Under arkeologiske undersøkelser på Averøy fant vi nemlig nesten alt «det andre», det vil si det avfallet som blir til overs ved selve produksjonen av øksen. Dette avfallet kan sammenlignes med spon etter en snekker, det har forskjellig form og størrelse etter hvilket redskap snekkeren benytter, så også ved flintknakking. Ved å sette sammen dette avfallet ved såkalt *re-fitting*, har vi skapt det negative avtrykket eller «skallet» til selve øksen. Dette er sannsynligvis et unikt funn i norsk sammenheng, og det gir oss et eksklusivt innblikk i flintsmedens ferdigheter. Her kan vi i detalj se hvordan man sakte har arbeidet seg fram mot det ferdige resultatet. Vi kan se hvilke slag smeden har vært heldig med, og hvilke som har vært mindre heldige. Å holde en ti tusen år gammel menneskeskapt gjenstand i hånden, som noe av det første «menneskeproduserte» som finnes her til lands, er en spesiell opplevelse. Man kan nesten fornemme fordums knakkelyder og flintsmedens granskende blikk, tilfreds mumling når jobben gikk slik den skulle – høylydte eder og galle når et feilslag fikk eggen til å sprekke… Hva vet vi om menneskene som en gang for over ti tusen år siden trampet ut glørne i Omnsbukta for siste gang? Tja, selvsagt vanskelig å si, men det går jo heldigvis an å fabulere litt omkring det ...

Enegget pilespiss funnet på den omtalte lokaliteten på Averøy. Foto L.I. Åstveit

ET LIV VED KYSTEN …

Kanskje hadde flokken med fjordsel som den lille menneskegruppen hadde jaktet på i fem dager, begynt å lære seg taktikken til jegerne: de visste å holde seg like utenfor skuddhold fra de kraftige kastespydene. Av og til virket det som om de nysgjerrige selene «lekte» med personene i kajakken, vred seg liksom unna spydet i siste øyeblikk, så var det bare å kveile opp kastetauet fra det iskalde vannet etter nok en bom. Fuglefjellsfuglene (alke, lomvi og lunde), som de for kort tid siden hadde fråtset i, var forsvunnet til havs, og det begynte å bli kjøligere i luften. Det ble stadig vanskeligere å jakte på utsiden hvor de frådende vannmassene var en konstant trussel mot mannskap og utstyr. De indre fjordstrøk virket mer tiltalende nå når høststormene begynte å sette inn. Enda var det lenge til snøen la seg, kanskje de burde sette sin lit til reinsdyrjakt, slik det på sett og vis føltes «riktig» å gjøre? Muligens mente et eller annet dypt inne i dem fortsatt at sjøjakten, ja, i det hele tatt det å oppholde her ved havet, var noe «nymotens tull». Kan hende det var denne indre stemmen som fikk dem til å forbanne sjøen, havet og alt det stod for med ekstra energi når selen akkurat glapp unna, eller den vingeskadde storskarven fikk dem til å padle etter seg i timevis for til slutt å forsvinne i det blåsvarte dypet for godt. Akkurat *da* virket kanskje det å ligge på fjellet i uke etter uke og vente på reins-

flokken, spise lemen, bær, bark og småfugl for i det hele tatt å holde seg i live, litt mindre meningsgløst? Kanskje det rett og slett var helt glemt? Kan hende kulden, vinden og sluddbygene fra høyfjellet bare lå som små, ubetydelige digresjoner i bakhodet på personen som i eldre steinalder kastet bom etter bom fra kajakken sin ved Averøya?

Men så var det hovedårsaken til at de hadde bestemt seg for å bosette seg på kysten da: *sikkerheten*, selve *overlevelsesinstinktet* (som vi arkeologer liker å tro var avgjørende for de fleste valg som ble tatt). Slo reinsjakten feil over lengre tid, kunne utfallet være katastrofalt, man risikerte å sulte i hjel der oppe ved brefoten. Den sjansen var så godt som lik null ved kysten: i påvente av å komme innenfor nisens skuddhold, eller å avskjære en flokk geirfugl i deres panikkartede retrett mot sjøen, kunne man fint overleve på skjell, tang og småkrabbe. Ingen problemer, ingen bekymringer, litt kjedelig i grunnen ... «Vår» lille gruppe forlot Omnsbukta etter et kort opphold, kanskje for godt? Vi vet ikke hvor de drog, men jeg har en mistanke.

For fjellet var nå engang fjellet. Når bakken skalv under tusener av reinsklover, og man så at dyret man hadde satt pilen i begynte å sakke etter fra resten av flokken, da levde man, *da* visste man at ventetiden snart var over, nå kunne man se fram mot rykende varmt, livgivende reinsdyrsblod. *Det* var noe annet enn å padle rundt og bli forulempet av naturens rettmessige innbyggere her ute ved kysten. Der oppe var de konger, hadde vid utsikt og full kontroll, mens her – her i det våte element var de redusert til amatører prisgitt tynne skall av selskinn mellom seg og vannet som holdt to grader, og som gav deg åtte minutter igjen å leve om du kantret. Her var de som en fremmed på besøk når de manøvrerte mellom lunefulle isfjell som kalvet i tide og utide. Når torsken for tredje gang brøt av beinkroken ved ripen og forsvant, ble den stolte (eks)reinsdyrjegeren mørk i blikket (og til sinns), og når realiteten nok en gang var kokt småkrabbe ispedd tang og haneskjell, var kanskje «vi sulter i hvert fall ikke i hjel» en heller mager trøst?

FORFATTER
Leif Inge Åstveit er prosjektleder ved Ormen-Lange-prosjektet ved Seksjon for arkeologi, Vitenskapsmuseet, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet.

Innskriften med latinske bokstaver som står på innsiden av brystningen til en lukket stol i koret i Tydal kirke. Tegning Ola Grefstad

I artikkelen «Runeinnskrifter i Tydal kirke» i Spor 2, *2004 presenterer Karin F. Seim ei innskrift med latinske bokstavar som begynner med KURA DATAN ABIRAMI. Så følgjer SERAK MESAK ABNI. Dei tre siste orda er namna på Daniels venner i eldomnen i Babylon, altså eit gammaltestamentleg motiv med ein bodskap om stort heltemod (Daniel 3, 12–30). Dei første orda (el. namna) blir ikkje identifiserte i artikkelen.*

Kora, Datan og Abiram – i unåde hos Herren

Tekst Kristoffer Kruken

I røynda gjeld desse òg ein trio i Det gamle testamentet, men av eit anna slag. Forteljinga om dei står i 4. Mosebok, kap. 16. I tradisjonelt dansk bibelmål heiter dei *Korah, Dathan* og *Abiram*. Desse mennene gjorde opprør mot Moses i øydemarka og vart straffa på livet av Herren. Eg siterer etter den gamle hus- og reisebibelen i ei utgåve frå 1782 (opptrykt etter 1699-versjonen): «Og der hand [= Moses] havde udtalet alle disse Ord, revnede Jorden under dem: Og oplod sin Mund, og opslugede dem med deres Huus; og med alle de Mennisker, som vare hos Korah, med alt deres Boskab. Og de fore levende ned i Helvede med alt det, de havde, og Jorden betakte dem, og de omkom midt af Menigheden» (4. Mos. 16, 31–33). Seinare vart dette eit skrekkdøme på ulydnad i Israels historie. Hendinga kjem fram med åtvarande tone i 4. Mos. 26, 9–10, 5. Mos. 11, 6, Salme 106, 16–18 og i det apokryfe skriftet Jesu Sirachs Søns Visdom 45, 34.

Innskrifta i Tydal kan ikkje vera eldre enn 1696. Det utelukkar både den gammalnorske bibelteksten Stjórn og den latinske Vulgata som beinveges forelegg. Namneformene høver ikkje heller, for Stjórn har *Abiron* og Vulgata *Core* som dei klåraste avvika. Seim nemner at andre bokstaven i KURA kanskje ikkje skal lesast *u*. Etter mitt syn kan det like godt stå *o*. Det gir betre samsvar med skrivemåten i dei gamle danske bibelomsetjingane. Men forma i bibelmålet har alltid vore *Korah* med *h*. Likeins står *Dathan* med *h* heilt fram til 1900-talet. Det talar for eit munnleg – og kanskje formelaktig – grunnlag for innskrifta.

Etter den bibelske bodskapen bør ein tolke innskrifta som ei oppstilling av tre skurkar under Herrens vreide mot tre heltar under Herrens vern. Det er ein velkjend måte å ordne motståande læredøme (exempla) på. At innskrifta står i ei kyrkje, stør denne tolkinga. Men skrivaren kan òg ha sett for seg eit fellestrekk i den spektakulære livssoga åt alle seks. I så fall målber innskrifta ei folkeleg forskyving bort frå det fokus Bibelen har. Norsk formeltradisjon har nokre tilfelle av slik rollegliding, der jamvel Daniels venner kan bli påkalla i «Fandens Navn» (A.Chr. Bang: *Norske Hexeformularer og Magiske Opskrifter*, 1902). Men utan fleire haldepunkt blir ei avteologisert forståing av namna i Tydals-innskrifta naturlegvis berre ein flygetanke. Og den sakrale innskriftstaden reiser da eit nytt problem.

FORFATTER
Kristoffer Kruken, Seksjon for namnegransking, Institutt for nordistikk og litteraturvitenskap, Universitetet i Oslo.

Illustrasjon fra jaktboken: Villsvinjakt med sverd og spyd.

«Hvor satan blev ræven af»

– om middelalderens jakt og en fransk jaktbok fra 1300-tallet

De fantastisk flotte illustrasjonene i den franske jaktboken fra middelalderen, Le livre de la chasse, Manuscrit français 616, *har flere ganger illustrert artikler i* Spor. *Boken er skrevet av Gaston Phoebus. Manuskriptet befinner seg i det franske nasjonalbibliotek i Paris.*

Tekst Harald Nissen

Mange er kanskje likevel ikke klar over at vi ved Gunnerusbiblioteket, Universitetsbiblioteket i Trondheim, har en faksimileutgave av dette manuskriptet.

Forfatteren av denne jaktboken, Gaston 3. Phoebus (1331–1391) var fra 1343 greve av Foix og vicomte (fransk adelstittel med rang mellom greve og baron) av Béarn. På grunn av sitt lyse og skinnende hår fikk han tilnavnet Phoebus – etter Foibos Apollon, den mest strålende skikkelse i gresk mytologi. Denne sydfranske høyadelsslekten har navn etter grevskapet Foix, som ligger på nordsiden av Pyreneerne. Slektens stamfar var Roger den gamle (ca. år 1000), greve av Gominges. Gaston 3. Phoebus var den siste, men også den mest berømte, mann av den eldre linje.

RASERIANFALL MED TRAGISK UTFALL

Han var tapper og praktlysten, virkelig typen på den tidens ridderskikkelser. Men han var også en dyktig administrator og politiker som forstod å skjerme sine besittelser mot Hundreårskrigenes redsler. Disse krigene mellom England og Frankrike pågikk i årene mellom 1338 og 1453. Krigen ble ført på fransk jord, så det var fransk-

Antagelig viser denne illustrasjonen greve Gaston 3. Phoebus av Foix, forfatteren av den fantastiske jaktboken.

mennene som fikk lide. Den gang pleide disse franske grevene også å feide mot hverandre. Gaston feidet mot den franske kongens undersåtter i Languedoc, og fanget sin fiende greven av Armagnac, som måtte betale løsepenger og avstå Béarn. For løsepengene holdt Gaston et praktfullt hoff, som ble beundret av samtiden. Men han hadde et heftig temperament, og i et raserianfall drepte han sin eneste legitime sønn. Grevskapet kom under kronen med huset Bourbons tronbestigelse (1589) og utgjør i dag størstedelen av departementet Arièges.

ELSKET BØKER OM JAKT

Gaston Phoebus var en erfaren jeger, hvilket denne boken vitner om. Som ivrige jegere var middelalderens damer og herrer også elskere av bøker om jakt. Men denne er nok en av de fineste, med sine vakre illustrasjoner. Marcel Thomas skriver at boken er skrevet i årene 1387–1389, og at verket i sin helhet er Gastons verk. Men illustrasjonene har nok en bokkunstner vært ansvarlig for. De er av ypperlig kvalitet og gode også fra et naturvitenskapelig synspunkt, bortsett fra enkelte merkverdigheter.

Hvis man har problemer med originalteksten, kan man benytte seg av kommentarbindet som følger med. Her er teksten transkribert til moderne fransk. Verket starter med en prolog og en flott fargelagt illustrasjon av den tyske keisers våpen, hvorpå vi får en inndeling i «bøker». Første «bok» er en omtale av det jaktbare viltet og dets natur. I første kapittel får vi beskrivelse av kronhjort, som ble regnet som det edleste viltet. Andre kapittel er om reinsdyr. Her ser vi at de som har transkribert teksten, har modernisert den. De skriver nemlig *Du renne et sa nature.* Men i originalteksten ser vi at Gaston ikke bruker ordet *renne*, men *rangier*. Han har altså brukt det som i dag er det vitenskapelige slektsnavnet på reinsdyr. Reinsdyr heter nemlig *Rangifer tarandus*.

Illustrasjonen av reinsdyrbukken øverst i midten er ganske naturtro, både når det gjelder hode og gevir. Men den som ligger nede til venstre er ikke så god. Man trodde den gang at geviret kunne bli like stort som selve dyret. Reinsdyrkalver har heller ikke flekker.

Gaston har ikke vært oppmerksom på at reinsdyr er det eneste hjortedyr hvor begge kjønn har horn. I desember begynner de eldre bukkene å felle gevirene, og i januar/februar er som regel alle bukkene, unntatt årskalvene, ferdige med fellingen. Fra en høy sosial posisjon i flokken presses bukkene etter gevirskiftet relativt langt ned på rangstigen. Simlene, som på dette tidspunkt har gevirene i behold, rykker dermed høyt opp i det sosiale hierarki. De simlene som ikke er drektige, feller gevirene i mars/april, samtidig med kalvene, mens de som bærer kalv, ikke feller sine før etter kalvingen. Gjennom mesteparten av vinteren vil derfor de drektige dyrene ha en forholdsvis høy sosial posisjon og har av den grunn mulighet til å sikre seg og sitt avkom tilstrekkelig med mat. Kalvingen, som er svært konsentrert og varer i ti til fjorten dager, starter i begynnelsen av mai i gode områder og i begynnelsen av juni i dårlige områder. Vanligvis beholder simla geviret til ca. åtte dager etter kalvingen. Ved hjelp av geviret forsvarer hun kalvingsplassen og nærmeste område mot andre reinsdyr og rovdyr.

REINSDYRJAKT PÅ HESTERYGGEN?

Det er også en fornøyelig illustrasjon med jakt til hest etter reinsdyr. Marcel Thomas mener at Gaston har sett reinsdyr på reiser i Norden. Han la nemlig ut på en reise i 1357, hvor han besøkte Norge og Sverige, før han sluttet seg til de tyske ordensriddere i Königsberg, hvor han kjempet mot slaverne. Etter min mening tyder ikke parforcejakt

Detaljbilde av bokens illuminerte versaler.

(jakt til hest) etter rein på at Gaston har studert jakten ved selvsyn. Imidlertid kan han ha sett reinsdyr i en adelsmanns dyrehage.

I Olaus Magnus' verk fra (1490–1557) finner vi ingenting om reinsdyrjakt, villrein eller villreinjakt, bare om reinsdyrhold. Men kanskje parforcejakt etter rein var gått av mote på Olaus Magnus' tid? Noe særlig rede på rein kan Olaus Magnus heller ikke ha hatt. Han skriver nemlig at den har tre horn. Men han nevner at Sten Sture den yngre (1492–1520) en gang sendte seks reinsdyr med to samer (mann og kone) som gave til hertug Frederik av Holsten.

Gaston skriver at rein finnes i Norge og Sverige og ikke i noe romansk land. Men det er litt påfallende, siden han har besøkt Norden og ordensridderne, at han ikke nevner jakt på elg, visent (eu-

Helside fra boken som viser parforcejakt etter hjort.

ropeisk bison) og urokse. Så sent som i 1550 levde uroksen i en polsk dyrehage, og det siste kjente eksemplaret av arten, ei ku, døde i Masovia i 1627. Olaus Magnus skriver «Om uroxar och deres vildhet.»

I de neste kapitlene finner vi beskrivelser og illustrasjoner av dådyr, steinbukk, rådyr, hare, kanin, bjørn, villsvin, ulv, rev, grevling, villkatt og oter. Villkatten kan bli 80 cm lang og har en hale på 30 cm. Dette er altså ingen vanlig forvillet huskatt og er slett ikke å spøke med.

HUNDER I BJØRNE- OG VILLSVINJAKT

Andre bok er om hundenes natur, deres dressur og om sykdommer hos hunder. Ifølge kommentarbindet er det først beskrivelse av *le dogue*, som i følge ordbøker oversettes med bulldog. Men det er tvilsomt om det er riktig. Imidlertid kaller Gaston denne rasen *alanz*, et ord jeg ikke har funnet i noe leksikon. Dette var en hund som ble brukt til bjørne- og villsvinjakt og vel også til ulvejakt. Marcel Thomas skriver at «Die Dogge und die dänische Dogge, wie wir sie heute kennen, stammen von ihm ab.» Gaston nevner videre *le levrier* (mynde), *le chien courant* (støver), *le chien d'oiseaux* (fuglehund?) og *le matin* (vakthund). *Le chien d'oiseaux* oversetter Thomas med *Hühnerhund*, som i tysk-norsk leksikon blir oversatt med vorsteher(hund). Thomas skriver: «Nach der Beschreibung und den Darstellungen durch die Buchmaler zu schliessen, hätte der Hühnerhund keine Chance, vor einer Jury einer heutigen Hundeaustellung zu bestehen. (Skal man slutte etter beskrivelse og fremstilling av illustratør ville *der Hühnerhund* ikke hatt noen sjanse mot en jury ved våre dagers hundeutstillinger)!» Det er en fordel å kunne lese fransk for å få full glede av faksimileutgaven. Behersker man ikke fransk, kan man bruke Marcel Thomas. Men teksten her er kortere, og det er her tatt med bare førti av de over åtti illustrasjonene.

JAKT TIL HEST

Gaston har også gode råd om hvordan man utdanner en god *veneur*. Ifølge Larousse er i dag en *veneur* en som praktiserer parforcejakt. Men historisk var nok *veneur* mer generelt en yrkesjeger, en jeger i tjeneste hos konge eller adelsmann. *Chasseur* er det alminnelige ordet for jeger på fransk. Yrkesjegere

Lengst til venstre:
Reinsdyr. Her har bukkene horn, mens simlene mangler horn.
Til venstre:
Jakt til fots med armbrøst.

hadde vi også her i Norge i middelalderen. Erkebiskop Olav Engelbrektsson hadde en jeger på sin lønningsliste. Gaston mener at for å bli en god *veneur* må man starte utdannnelsen allerede i syvårsalderen. Man må lære hundene å kjenne og forstå deres natur.

Tredje bok er instruksjon for jegere og om *la chasse à Courre* (parforcejakt). Fjerde bok er om *Chasses aux pieges et engins et à l'arbalète*, dvs. snarejakt, med redskaper (for eksempel dyregraver eller kve) og med armbrøst eller bue og pil. Fangstjakt på ulv kunne være ganske bestialsk.

Jakten kunne foregå til fots, og man søkte opp viltet med hund. Viltet kunne så nedlegges med armbrøst, som var et vanlig jaktvåpen før skytevåpen med kuler og krutt kom i bruk. Bue og pil ble også brukt.

Parforcejakt forgikk til hest med et dertil dressert kobbel av hunder. Her brukte man ikke skytevåpen, men det enkelte vilt ble forfulgt til det utmattet sank sammen og kunne fanges. Hjortedyr, rev og hare ble jaktet på denne måten. Slik jakt foregår fremdeles i Belgia, England og Frankrike. I England har revejakten satt sinnene i kok, og myndighetene har villet stanse denne formen for jakt. Ikke bare jegerne, men også landbefolkningen, som har inntekt av dette, ønsker imidlertid å ha jakten fortsatt.

MED SVERD OG SPYD ETTER VILLSVIN

Villsvinjakt omtales i boken. Den kunne foregå til hest eller til fots og med sverd eller spyd. Jakten var sikkert populær, men ikke ufarlig. Villsvin kan egentlig være ganske godmodige. Men en villsvingalte som blir tirret opp, kommer ganske kvikt. Med skarpe hjørnetenner kan den rive opp lårmuskler inn til beinet, skjære gjennom bukveggen og rive ut innvoller. Men tanken på det økte sikkert spenningen ved jakten.

JAKT FOR KONGER, FYRSTER, ADEL OG GEISTLIGHET

Mens jakten i Norge og vel også i nordlige deler av Sverige kunne utøves av alle, var den på kontinentet stort sett reservert for konger, fyrster, adel og geistlighet. Geistligheten i Danmark mistet sine jaktrettigheter etter Reformasjonen. Imidlertid hadde vi bonderepublikker som Sveits og Ditmarsken og vel også enkelte autonome områder i Syd-Tyskland. Her tålte nok ikke bøndene noen adelig innblanding i jakten. Et danskholstensk adelsoppbud og en tysk hjelpehær forsøkte i 1500 å erobre Ditmarsken. Men ved utnyttelse av naturen greide ditmarskerne å gi fienden grundig bank. Av en hær på 12 000 mann ble en tredjedel drept eller druknet, og kong Hans unngikk så vidt å bli tatt til fange. Sveitserne oppfant hellebarden, som var et effektivt våpen mot ridderhærer.

Greve Hans Schack, her som feltherre. Rytterportrettet er tilskrevet Wuchters. Det henger i dag på Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, Hillerød. Foto etter Danmark-Norge 1340–1814. Bd. III. København 1998

Middelalderens Nord-Slesvig, i dag Sønderjylland, var litt spesielt. Her hadde adelsgodsene et beskjedent omfang. I Åbenrå og Flensborg amter var omtrent halvdelen av gårdsbrukene bondeeiendom. Videre hadde man de såkalte frimannsslekter, som hadde visse privilegier på sine gårder, også jaktrettigheter. Stamfar for undertegnedes farsslekt fikk i 1484 som forlening en gård av kong Hans. Gården ligger på dansk område, helt inn mot grensen av Tyskland. Ifølge en likpreken fra 1655 hadde stamfaren tjent som jeger for kongen i København og Flensburg, og betegnes karakteristisk nok i brevet som Henrich Jeger. Til gården var knyttet jaktrettigheter. Slik kunne det gå for en kongelig jeger. Familien satt med gården i to hundre år og kunne fornøye seg med jakt. En av besitterne av gården skal ha drevet jakten så ivrig, at han etter sin død, ikke gikk igjen, men red igjen sammen med sitt kobbel av hunder og ropte på sin jaktknekt: «Jakob, Jakob.» Dette kunne høres i sene høstkvelder. Jeg har vært der, også om natten, men har aldri fått høre noe spøkelse til hest. Men det var riktig nok om sommeren.

En annen ivrig jeger var feltherren Hans Schack (1609–1676), den første greve av Schackenborg, i våre dager testamentert til den danske prins Joachim. En vinterdag forfulgte han til hest en rev som forsvant over en trestamme som lå over Gram Å. Schack tvang hesten ut på trestammen, men hesten gled og havnet i elven med rytteren. Elven var fylt med isflak og gikk med kraftig strøm. Schack forsøkte å svømme i land. Men det var lettere sagt enn gjort. Hvis ikke et par behjertede menn var ilt til, var han antagelig omkommet. De rakte en lang stake ut til ham og fikk ham i land. Han takket dog ikke de to for dåden, så seg bare «brøsigt» om og ytret: «Hvor satan blev ræven af?» Hvordan det gikk med hesten får vi ikke høre noe om – heller ikke om han kjente til jaktgrevens bok.

Lesetips

Danske slot og herregårde. Sagn og spøkerier. København 1867, 17. bd. (Hans Schack).
Fortegnelse over Danmarks breve fra middelalderen med udtog af de hidtil utrykte. 2. Række, 3. Bd (1479–1488). København 1931. Side 341 med forleningsbrev for Henrich Jeger og hans barn på gården Oldemorstoft 13. januar 1484.
Thomas, Marcel: Das höfische Jagdbuch des Gaston Phebus: die vierzig schönsten Bildseiten aus Manuscrit français 616 der Bibliotheque nationale, Paris. Graz 1979

FORFATTER
Harald Nissen er tidligere førstebibliotekar ved Universitetsbiblioteket, NTNU, og visegeneralsekretær i Det Kgl. Norske Videnskabers Selskab.

Skifte fra unionsflagg til det norske flagg i 1905 på Kristianstens festning i Trondheim. Foto NTNU, Universitetsbiblioteket

Karl Rygh og unionsoppløsningen i 1905

En av de få som stemte nei i folkeavstemningen om unionsoppløsningen i 1905 var Karl Rygh, pådriveren til at et for sin tid moderne museum ble skapt i 1874 på Kalvskinnet i Trondheim, det som i dag er Vitenskapsmuseet. Hvem var nå denne museumsmannen som gikk så på tvers av den alminnelige folkemeningen?

Tekst Birgitta Berglund

IMOT OPPLØSNINGEN

Karl Rygh var ikke bare vitenskapsmann og lærer, men også samfunnsengasjert på mange felt som politiker og medarbeider i Trondhjems Adresseavis. Hans standpunkt i unionsspørsmålet, men også hans faglige og vitenskapelige virksomhet viser at han var kompromissløs i sine holdninger.

13. august 1905 ble det holdt folkeavstemming om Stortingets anbefaling 7. juni det samme året, at unionen med Sverige skulle opphøre. Antall effektive stemmeberettigede var etter Justisdepartementets innberetning 435 305 personer. Dette var mens retten til å stemme ikke omfattet så mange som i dag. I 1905 hadde for eksempel ikke kvinner stemmerett. Av de stemmeberettigede stemte 372 216, dvs. 88,5 prosent. Antallet godkjente stemmer var 368 395. Av disse var det bare 184 stykker, deriblant Karl Rygh, som stemte *mot* opphevelsen av unionen. I Trondheim var Karl Rygh en av tre personer som stemte mot, mens over 7000 personer stemte for unionsoppløsningen. Det er tydelig at vi i Karl Rygh har å gjøre med en spesiell personlighet som fulgte sin overbevisning.

Haakon Shetelig, en markant bergensarkeolog, karakteriserer Karl Rygh i 1944 i Norske Museers Historie slik «… som høyres stridbare fører i Trøndelag i den politiske kamp i 1880-årene, var han virksom i Trondheims kommunestyre og på Stortinget i fire valgperioder. Steil og nidkjær i sin overbevisning om rett og sannhet, var han en av de få som stemte mot unionsoppløsningen i 1905».

FØDT I VERDAL

Karl Rygh var født på gården Haug i Verdal i 1839. Navnet Rygh stammer fra gården Rygg i Skage sogn i Overhalla i Namdalen, der Karl Ryghs bestefar var født. Faren var stortingsmann og lensmann. Karl Rygh hadde tre søstre og to brødre. Først ble han undervist av huslærer hjemme, senere av den eldre broren Oluf. I 1853–1857 var han elev ved Trondheim Katedralskole. Deretter studerte han filologi og historie ved universitetet i Kristiania. Både fra katedralskolen og universitetet ble han uteksaminert med de beste karakterer. Hans

eldre bror, arkeologen, historikeren og stedsnavnforskeren Oluf Rygh, betydde mye for hans utvikling som vitenskapsmann, samtidig delte nok de to brødrene sine grunnholdninger i samfunnsspørsmål. Oluf Rygh var fra 1875 professor i arkeologi og styrer av Universitetets Oldsaksamling i Kristiania. Brødrene brevvekslet stadig og utvekslet tanker både om familien og om vanskelige spørsmål innenfor arkeologien. En tredje bror, finansmannen Evald Rygh, ble borgermester i Kristiania og finansminister i høyremannen Emil Stangs regjering. Evald Rygh var også stortingsmann for Høyre og sekretær for Selskabet for Norges Vel.

HØYREPOLITIKEREN

Karl Rygh hadde en konservativ grunnholdning, liksom begge sine brødre. Faren var stortingsmann for bondepartiet. Karl Rygh var selv aktiv i politikken, blant annet som formann i Trondheim Høyre. Etter stortingsvalget 1885 var det fire konservative menn som tok plass på Trondheimsbenken i Stortinget. En av dem var Karl Rygh. Han og de tre øvrige hadde en sterk stilling i partiledelsen i Kristiania. Vitenskapsmannen og høyrepolitikeren Yngvar Nielsen stod kong Oscar II nær. I sin bok *Under Oscar IIs regjering* nevner Nielsen Karl Ryghs navn i forbindelse med en samtale han hadde med kong Oscar og dronning Sophie i 1884 om mulige ministrer i regjeringen. Her blir han omtalt som dyktig, og det er tydelig at Karl Rygh og hans meningsfeller støttet kongen.

Det var særlig i løpet av 1880- og 1890-tallet at Rygh var aktiv som politiker. Han førte blant annet en kamp for at Norges Tekniske Høyskole skulle etableres i Trondheim. I 1890 forsøkte han sammen med Anton Jenssen å få beholde Norges Bank i Trondheim. Sistnevnte kamp ble imidlertid tapt i 1896, mens den første fikk framgang. Rolf Danielsen skriver i Trondheim bys historie om en mindre heltemodig kamp som Rygh førte da han satte seg imot at kommunen skulle tilby et bidrag til en damekomité som organiserte skolebespisning for fattigfolks barn. Venstres representant hadde tilrådd et bidrag på kr 1600. Rygh slo imidlertid fast at hvis kommunen tok seg av noe slikt, så drepte den barmhjertigheten hos folk.

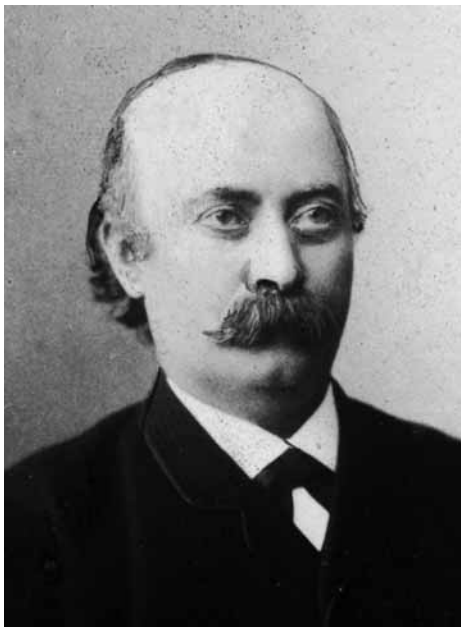

Karl Rygh på eldre dager. Foto NTNU, Vitenskapsmuseet

Karl Rygh som ung mann på 28 år. Selvportrett i hans almanakk fra 1867. Foto Per E. Fredriksen, NTNU, Vitenskapsmuseet

Det Norske Folk's Tillidsvotum til Regjering og Storthing

Folkeafstemningen 13de August 1905

BYERNE

Stemmeberettigede	Byer	Ja	Nei	Stemmeberettigede	Byer	Ja	Nei
2 534	Aalesund	2 231	0	38 395	Kristiania	31 097	40
[illegible]	Arendal	1 854	0	4 490	Kristiansand	2 329	0
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
412	Brevik	[illegible]	0	288	Levanger	270	[illegible]
4 313	Drammen	3 735	2	574	Lillehammer	568	0
397	Dverbak	344	1	337	Molde	327	1
376	Flekkefjord	322	0	1 526	Moss	1 368	1
1 810	Fredrikshald	1 659	1	[illegible]	[illegible]	650	[illegible]
2 605	Fredrikstad	2 207	1	209	[illegible]	177	[illegible]
586	Gjerik	567	0	715	Mosjøen	[illegible]	[illegible]
548	Grimstad	379	1	877	Sandefjord	617	0
998	Hamar	955	1	1 152	Sarpsborg	1 029	0
427	Hammerfest	353	0	1 796	Skien	1 753	0
1 518	Haugesund	1 118	0	5 025	Stavanger	4 594	4
438	Holmestrand	360	0	1 317	Tønsberg	1 098	0
400	Horten	360	0	7 276	Trondhjem	6 075	3
1 074	Kongsberg	979	0	1 429	Tønsberg	1 123	0
300	Kongsvinger	271	0	326	Vadsø	296	1
1 005	Kragerø	791	0	453	Vardø	400	0
35 376		30 046	11	70 166		58 427	52

AMTERNE

Stemmeberettigede	Amter	Ja	Nei
23 106	Akershus	20 493	7
18 190	Bergenhus N.	16 718	3
[illegible]	Bergenhus S.	23 139	7
[illegible]	Bratsberg	13 799	16
16 873	Buskerud	14 865	1
4 994	Finmarken	3 013	15
23 642	Hedemarken	21 851	2
15 833	Jarlsberg & Larvik	13 517	3
[illegible]	[illegible]	20 615	15
[illegible]	Nedenes	9 164	5
27 268	Nordland	20 026	4
23 282	Romsdal	21 238	8
19 102	Smaalenene	16 135	7
17 735	Stavanger	[illegible]	[illegible]
13 121	Tromsø	[illegible]	[illegible]
19 832	Trondhjem N.	[illegible]	[illegible]
20 124	Trondhjem S.	16 176	8
329 884	Amterne tils.	279 735	121
35 376	Byerne, Rekke 1.	30 046	11
70 166	— — 2.	58 427	52
435 426	Totalsum	368 208	184

Lillehammer staar som No. 1 af Byerne (se ovenfor).
Vik i N. Bergenhus er No. 1 af Landdistrikterne. Af 703 Stemmeberettigede stemte 692; alle Ja.

JA!

Fra 368 208 Mænd
Fra 255 000 Kvinder og
Fra Ungdommen

Eneberettiget R. P. & Co. Chr.

Postkort med resultater fra folkeavstemningen 13. august 1905. Opplysningene her forteller at det bare var tre personer som stemte mot unionsoppløsningen i Trondheim. Karl Rygh skal ha vært en av dem. Foto NTNU, Universitetsbiblioteket

Nasjonale symboler i 1905. Her stevner et vikingskip fram med det norske riksvåpenet fremst og det norske flagget til topps. På seilet sees Christian Michelsen, den norske statsministeren i 1905 og Eidsvollsmannen W. K. Christie som grunnla Bergens Museum. NTNU, Universitetsbiblioteket

Han mente at Venstres linje her var et knefall for sosialismen og at den ikke skulle være noe forbilde for Trondheim kommune.

Rygh var medarbeider i Trondhjems Adresseavis og var bladets egentlige redaktør i mange år. Fra 1865 var han først adjunkt og senere overlærer ved Trondhjems Katedralskole.

MUSEUMSMANNEN

På tross av sin omfattende karriere som politiker og sin store innsats som skolemann er det helst som museumsmann og vitenskapsmann Karl Rygh huskes i dag. Alt i 1866 ble han medlem av Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab. Samme år stod Selskabets nye bygning ferdig på Kalvskinnet. Dit ble Selskabets samlinger flyttet fra de gamle lokalene i Katedralskolen. Det er Karl Rygh som har æren for å ha ordnet Oldsaksamlingen, det vil si de arkeologiske samlingene på det som i dag er Vitenskapsmuseet. Med Rygh starter også en omfattende undersøkelse av forhistorien i det nordenfjelske Norge. Fra 1870 er Rygh bestyrer av Oldsaksamlingen ved siden av sin lærerjobb. Blant det første han gjør som bestyrer av Oldsaksamlingen er å sette opp oppslag på skysstasjoner og kirkesteder med en anmodning om å sende inn oldsaker til Selskabet.

I 1850 foreslo Selskabets sekretær Conrad Nicolai Schwach at Selskabet skulle gjøres om til et museum ettersom det var opprettet et universitet i Kristiania. Først etter en reform av Selskabets statutter kunne Selskabet skape et for sin tid moderne museum. Reformen ble kjempet fram i 1874 av Karl Rygh og bestyreren av den zoologiske samlingen, Vilhelm Storm, blant annet ved at Rygh i protest sa opp sin stilling. De nye statuttene slo fast at det særlig var det nordenfjelske Norge som Selskabets midler skulle brukes til når det gjaldt samlingenes forøkelse og understøttelse av vitenskapen.

Rygh reviderte oldsaksamlingen, som den gang kun bestod av vel 550 nummer. Han gav ut sin første tilvekstfortegnelse i 1871. I forordet til fortegnelsen skriver Rygh at samlingen «visstnok hører til de mindste i Norden». Etter få år var samlingene tredoblet, og ble etter hvert en av de større i Norden. Foreningen til norske Fortidsminnesmerkes Bevaring ble stiftet på midten av 1800-tallet. Karl Rygh var i lang tid formann i den trønderske avdelingen av denne foreningen. Direksjonen for Fortidsminnesmerkesforeningen mente at oldsaker skulle bevares ved et nærliggende museum og ikke i hovedstaden. Tidligere ble oldsaker for det meste sendt til København og etter hvert til Kristiania eller Bergen. Vi kan her se begynnelsen på at samlingene ble fordelt på ulike landsdelsmuseer, en ordning som er særpreget for Norge. Dette bidrog sterkt til at samlingene økte.

Rygh drog hver sommer ut på innsamlingsreiser og utgravinger i distriktet. Etter Gerhard Schøning, en av de tre stifterne av Det kongelige Norske Videnskabers Selskab, var det stort sett bare Lorentz Klüwer (1790–1825), major og medlem av den nasjonalromantiske svenske organisasjonen «Götiska forbundet», som hadde dratt ut på slike reiser her. Rygh ønsket å skrive kulturhistorie, særlig bosetningshistorie, med hjelp av både funn og fornminner. Oldsaksamlingen ordnet han ikke bare etter treperiodesystemet, men også etter den typologiske metode. Samlingen i Trondheim ble dermed ordnet etter de mest moderne vitenskapelige prinsipper. I 1878 ble en ny fløy på museet ferdig. Bestyreren av Oldsaksamlingen fikk da et eget arbeidsrom og et rom for konservering, mens Oldsaksamlingen fikk plass i øverste etasje. I perioden 1883–1897 var Karl Rygh preses for museet.

Den typologiske metode ble utviklet av Hans Hildebrand og Oscar Montelius i Sverige. Metoden ble presentert på en stor arkeologikongress i Bologna i Italia i 1871. Andre hadde tidligere gjort ansatser til å bruke metoden, men vi kan si at det var disse to herrer som vitenskapeliggjorde den. Typologien var inspirert av Charles Darwins utviklingslære. Den gjorde det mulig å ordne oldsaker i tidsrekkefølge. Den biologiske utviklingslæren hevder at utviklingen skjer fra det laverestående til det høyerestående under konkurranse. De best egnede konkurrerer ut de som er dårligere tilpasset. Denne læren ble overført til oldsaker. De mer primitive formene skulle da være de eldste. Utviklingen gikk fra mer primitive former til mer barokke og komplekse former, for deretter å degenerere. I utviklingen ble enkelte av elementene i de tidligere

formene beholdt enda de kunne ha mistet sin funksjon. Typologien gjorde det mulig å stille opp for eksempel økser fra bronsealderen i tidsrekkefølge. Metoden gav imidlertid ikke mulighet til å si hvor gamle øksene var i absolutte årstall.

Karl Rygh skrev den første framstillingen av Trøndelags forhistorie som et bidrag til Trondheims 900-årsjubileum i 1897. Han publiserte også Schønings reiseberetninger. Rygh interesserte seg mye for den arktiske og sørskandinaviske steinalderen, og gav i 1908 ut en beskrivelse av alle inntil da kjente helleristninger av arktisk type. Han fullførte også broren Oluf Ryghs store prosjekt *Norske Gaardnavne*, hvor betydningen av alle norske gårdsnavn ble forsøkt forklart. Etter brorens død gav han ut de bindene som omfatter de nordenfjelske fylkene. I mange av hans arbeider går kombinasjonen av arkeologi og stedsnavnforskning igjen som en rød tråd. På nabogårdene Toldnes og Holan i Sparbu i Nord-Trøndelag fant han rike gravfunn fra bronsealderen. Etter hvert fikk Rygh i kortere eller lengre tid hjelp med de arkeologiske reisene av Knut Lossius, Bendix Bendixen, den etter hvert internasjonalt kjente arkeologen Ingvald Undset og ikke minst av Anders Nummedal med sin oppdagelse og tolkning av flintfunnene ved Voldvatnet utenfor Kristiansund. Til å føre tilsyn med arbeider i bygrunnen hvor funn fra middelalder og nyere tid kom fram, hadde Rygh hjelp av den danske samleren og originalen Viktor Ronander, som også var ansatt av Selskabet.

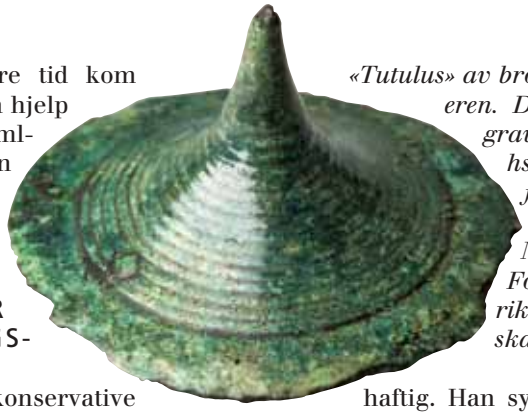

«Tutulus» av bronse fra bronsealderen. Den er funnet i en gravrøys ved Karl Ryghs utgraving i gravfeltet på Holan ved Todnes i Sparbu, Nord-Trøndelag. Foto Per E. Fredriksen, NTNU, Vitenskapsmuseet

MOTSTANDER AV FREDNINGSLOVEN

Karl Ryghs konservative grunnsyn gjennomsyret nok mye av hva han foretok seg. I 1897 ble et begrunnet forslag til «Lov om bevaring av Mindesmerker – fra Fortiden» lagt fram for Stortinget. Med denne loven skulle grunneiernes råderett over mark med fornminner og funn av oldsaker fra forhistorisk tid og middelalder begrenses. Verken Karl Rygh eller hans bror Oluf i Kristiania likte dette. Privat eiendomsrett veide nok tyngre for dem enn omsorgen for fornminner som kunne gå tapt. En medvirkende årsak til motstanden var også at Oluf Rygh ønsket at Oldsaksamlingen i Kristiania skulle bli et sentralmuseum for hele landet. Fornminneloven la opp til en spredning av ansvaret på fem landsdelsmuseer. I 1905 vedtok likevel Stortinget en lov om fornminner.

Karl Rygh, mannen som stemte nei til unionsoppløsningen i 1905, hadde utvilsomt stor arbeidskapasitet. Han hadde bestemte meninger og var nokså standhaftig. Han synes å ha gått inn med all sin kraft innenfor mange felt. På det personlige planet levde han ugift. Han døde i 1915 og ble begravd på Tilfredshet kirkegård i Trondheim. En av hans søstre, Petra Müller, skriver i brev til Th. Petersen 18. mai 1916 at hun mente at det var politikken som knekte brorens livsmot. Han skal ha ment at hans arbeid der hadde vært til liten nytte. Gleden fant han i de senere år i det vitenskapelige arbeidet og i besøk hos familien.

Litteraturtips

Berglund, B.: Hvordan arkeologien kom til Trondheim. DKNVS, skrifter 1998:2.

Bothner, H. Dagbøker fra 1905. Utg. av H. Hals. Skrifter utgitt av Trondhjems Historiske Forening. Tapir forlag. 1987.

Danielsen, R. Trondheim bys historie IV. 1958 og 1996.

Hagen, A.: Gåten om kong Raknes grav. Hovedtrekk i norsk arkeologi. Cappelen Fakta. Oslo. 1997

FORFATTER

Birgitta Berglund er forsker ved Seksjon for arkeologi og kulturhistorie, Vitenskapsmuseet, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet.

Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab, Museet slik bygningen så ut i 1905 etter utvidelser i 1878, 1898 og 1901. Den opprinnelige delen av bygningen var ferdig i 1866. Foto NTNU, Universitetsbiblioteket

• 100 år siden •

Året 1905 i Vitenskapsmuseets historie

Det er 100 år siden unionen med Sverige ble oppløst og Norge fikk sin egen konge etter over fem hundre år henholdsvis under eller i union med Danmark og Sverige. I 1905 ble også lov om fredning og bevaring av fortidslevninger vedtatt. Disse to viktige begivenhetene inntraff nærmest samtidig, men var likevel ikke direkte knyttet til hverandre.

Tekst Brynja Bjørk Birgisdottir

Vi skal se litt på hvordan unionsoppløsningen og den nye loven kan spores i Vitenskapsmuseets historie, og hvordan året 1905 var for Det Kongelige Norske Videnskabelige Selskabs Museums antikvariske avdeling.

I Selskabets årsberetning for 1906 kommer unionsoppløsningen til syne ved at det opplyses om at det har:

«…behaget Hs. Maj. Kongen at overtage Stillingen som Selskabets Protektor, en stilling som ogsaa har været indtaget af andre norske Konger siden Christian Frederik.

I denne Anledning havde Direktionen under Kroningen Foretræde for Hs. Maj. For paa Selskabets Vegne at udtale dets Tak for den udviste Imødekommenhed.

Ligeledes har Hs. M. Kongen bestemt, at det kgl. Bidrag (400 Kr. Aarlig), som tidligere har tilflydt Selskabet, fremdeles skal udredes af Civillisten. Derved har dette Bidrag paany kunnet opføres paa Budgettet for 1907.»

Unionsoppløsningen og en ny konge over Norge var kanskje ikke så viktig for det daglige arbeidet ved museet. Da var den nye loven om fredning og bevaring av fortidslevninger viktigere. Loven som ble vedtatt 13. juli 1905 var verken et nytt forslag eller direkte tilknyttet unionsoppløsningen. Lovforslaget ble første gang

Noen funn fra 1905. Foto B.B. Birgisdottir

lagt frem i 1897, og initiativtakerne var en del av konservatorene ved Bergen Museum. Begrunnelsen for å fremme et slikt forslag var at usakkyndig utgraving av fortidsminner og handel med oldsaker ødela det vitenskapelige kildematerialet til landets eldste historie. I 1897 var ikke tiden moden for et slikt inngrep i den private eiendomsretten, men i den patriotiske medvinden i 1905 samt i begeistringen rundt Osebergfunnet, ble en av verdens første fredningslover for historiske minnesmerker og oldsaker vedtatt.

Før 1905 var museene henvist til den gamle norske lov fra Kristian den V, trykket i 1687. I kap. 9. §3 står det at *Finner Mand jordgravet Gods og lyser lovligen op, da ejer Kongen tredie Parten, Odelsmand til Jorden, det udi findes, tredie Parten, og den som finder, tredie parten; Men lyser hand det ikke, da beholde Kongen halv Parten, og Odelsmand halv Parten. Er ingen ret Odelsmand til å regne, da ejer hand den tredie Part, som Jorden eier. Videre står det i §7 Bryder Mand Høje, eller oppgraver anden Mands Jord, uden dens Forlov, som Jorden tilhører og finder der noget, da føre tilbage igien til den, som Jorden ejer, det hand fant, og bøde hannem dertil Landnam og Jordespilde. Mistroer Jorddrotten hannem, at hand førte ikke alt tilbage, gjøre sin Eed derpaa, og om hand det ikke vil eller kand, da bøde ligesom hand hafde staalet saa meget.*

I en tilleggsplakat fra 1752 oppmuntret staten finnere av jordfunnet gods til å sende det inn til offentlig ervervelse, og etter den gamle loven skulle verdien deles likt mellom staten, finneren og nærmeste odelsmann til funnet. For ytterligere å oppmuntre til innsendelse av oldfunn ble det i 1868 lagt til at staten alltid ville frafalle sin andel når funnet ble opplyst og tilbudt det offentlige til innløsning.

Brukeren Knut Rom på gården Oseberg meldte på sensommeren 1903 til Universitetets Oldsaksamling i Oslo om funn av trerester i en stor haug på eiendommen sin. Rom mente trerestene måtte være et skip og professor Gabriel Gustafson ved Oldsakssamlingen gjorde en foreløpig undersøkelse som bekreftet at det var et godt bevart skip i haugen. Videre undersøkelser ble utsatt fordi flere forhold måtte avklares før graving kunne igangsettes. Det viktigste var at forholdet til funnets eier måtte være på det rene i tilfelle funnet viste seg å være verdifullt. Som nevnt fantes ingen effektiv lovbeskyttelse for oldtidsminner som dette, hvor de offentlige og samfunnsmessige interesser kunne ivaretas. Forhandlingene med grunneieren ble langvarige, og så lenge det ikke forelå kontrakt med eieren kunne ingen penger bevilges til utgravingen. På grunn av at saken kunne bli forsinket sikret Gustafson seg privat garanti for utgravingskostnadene fra godseier Fritz Trescow.

Osebergskipet på vei til Bygdøy. Foto etter Osebergdronningens grav *av Arne Emil Christensen, Schibsteds forlag 1992*

Først i juni 1904 ble en kontrakt med eieren undertegnet, og utgravingene kunne settes i gang. Hovedpunktene i kontrakten var at eieren overlot til departementet ved Gustafson å sørge for utgraving av hele funnet og foreta den nødvendige konserveringen av de saker som måtte finnes. Når verdien av funnet kunne bestemmes, skulle professor Gustafson og bestyrer Karl Rygh i Trondheim «i forening avgi et skjøn over hva funnets fulle verdi kunne settes til i utgravet stand…» hvoretter staten kunne komme med et bud på overtakelsen av funnet. Hvis det kom høyere bud skulle staten ha forkjøpsrett. Dersom statens bud ikke ble akseptert var utgravingen staten uvedkommende og grunneieren måtte tilbakebetale halvparten av utgravingskostnadene. Ved eventuelt senere salg måtte han tilbakebetale all kostnad ved utgravingen. Våren 1904 oppsto det rykter om at skipet kunne bli solgt til utlandet, og i all hast vedtok stortinget den 17. mai 1904 lov hvor utførsel av oldsaker ble forbudt.

Karl Rygh kom til Oseberg i slutten av august 1904 og i løpet av to dager gjennomgikk han og professor Gustafson alle gjenstander som til da var funnet. Verdien ble fastsatt og meldt til departementet. Eieren ville ikke forhandle og avviste budet fra staten som for lavt. Til slutt ble funnet kjøpt av godseier Fritz Treschow for 12 000 kroner og skjenket staten. Den forrige godseier Treschow hadde i sin tid støttet utgravingen av Gokstadskipet i 1880. De vanskelige eier- og finansieringsforholdene rundt Oseberg-funnet, Norges nasjonalskatt, viser at kultur-

Detalj fra Osebergskipet.

minneforvaltningen før 1905 var fullstendig prisgitt grunneiere og private interesser.

Lov af 13de Juli 1905 om Fredning og Bevaring af Fortidslevninger medførte viktige forandringer i forvaltningen av landets kulturminner, forandringer som danner grunnlaget for kulturminneforvaltningen den dag i dag.

I kap. 1, som omhandler faste fortidslevninger fra oldtiden eller middelalderen, sier §1 at *Faste Fortidslevninger fra Oldtiden eller Middelalderen er fredede og maa verken av Grundens Eier eller Bruger eller andre paa nogensomhelst Maade ødelegges, beskadiges, forandres, forstyrres eller flyttes uden i de nedenfor nævnte Tilfælde og under Iagttagelse af de sammesteds givne bestemmelser.*

I §2 defineres faste Fortidslevninger som Oldtidsgrave af ethvert Slags, *…Oldtids- og middelalderske Mindesmerker, …Indskrifter og Figurfremstillinger,… Boliger eller Bygninger, …Bosteder … og andre Levninger etter menneskelig Virksomhed eller Ophold i forhistorisk tid … Befæstninger, Bygdeborge, …Andre til Stedet bundne Levninger af ethvert Slags, der rimelig kan antages at skrive sig fra Oldtid eller Middelalder og at have Interesse for Kjendskabet til Landets ældre Kulturhistorie.*

Videre er det i §3 fastsatt bestemmelser angående grunneiers rettigheter og plikter. Grunneier som ønsker å foreta inngrep i kjente kulturminner plikter å søke om dette til myndighetene med beskrivelse av det påtenkte inngrepet. Treffer grunneier på ukjente kulturminner plikter han å melde fra om funnet. Blir grunneier utsatt for tap eller skade på grunn av statens bestemmelser har han krav på erstatning. Paragraf 6 omhandler løse *Fortidslevninger*. Ved funn av løse gjenstander fra *Oldtiden eller Middelalderen* er finner forpliktet til å melde fra om funnet. Krever staten sin eiendomsrett til funnet skal finner og grunneier ha godtgjørelse. I §10 er det lovfestet at *løse Fortidslevninger fra Norges Oldtid eller Middelalder maa ikke udføres af landet…* I følge §11 skulle *Den som overtræder denne Lov eller medvirker dertil, straffes med Bøder…* Til slutt ble det lagt til i lovens §12 at de rettigheter eller funksjoner som i loven ble tillagt departementet kunne av Kongen tildeles museer og institusjoner som kunne antas å utøve disse med *Kyndighed og Skjønsomhed*. Hvor et museum hadde fått utdelt denne myndigheten skulle innmeldelse om funn i distriktet gis direkte til vedkommende museum.

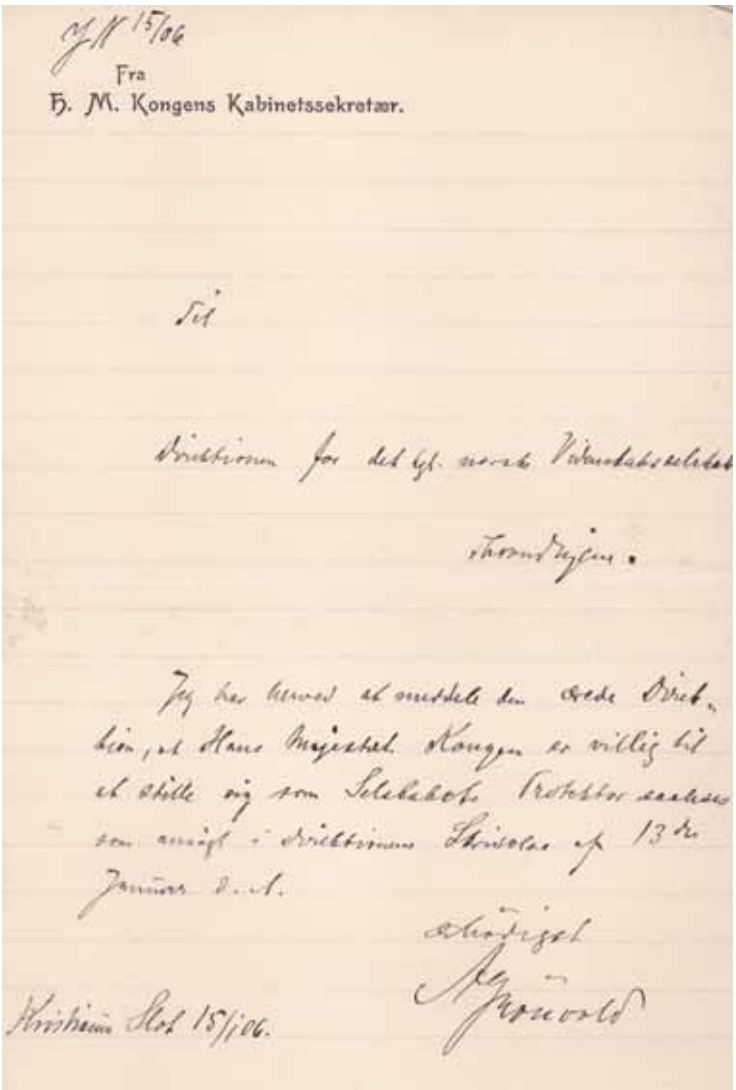
Fra
H. M. Kongens Kabinetssekretær.

Til

Direktionen for det kgl. norske Videnskabsselskab

Trondhjem.

Jeg har herved at meddele den ærede Direktion, at Hans Majestæt Kongen er villig til at stille sig som Selskabets Protektor saaledes som omtalt i Direktionens Skrivelse af 13de Januar d. a.

Ærbødigst

Christiania Slot 15/1 06.

Brevet som viser at kongen blir Selskabets beskytter.

I årsberetningen for Selskabets oldsagsamling i 1905, skrevet av Rygh, forteller han at samlingen i 1905 har hatt en tilvekst på 310 nummer. De 310 numrene fordeles ujevnt mellom ulike tidsepoker, fra steinalder til nyere tid med hovedvekt på yngre jernalder. Bronsealder som var sparsomt representert i museets samlinger fikk en tilvekst på hele seks nummer det året. En stor del av tilveksten var funn fra middelalderen og nyere tid, innlevert fra tomtegravinger i Trondheims bygrunn. Blant funn fra en utgravet hustomt på hjørnet av Olav Tryggvasonsgate og Kjøpmannsgate var et lommeur «af den ældste form» antagelig fra første halvdel av 1500 tallet. I tillegg til gaver, gjenstander innsendt av oppkjøpere og funn tilkommet ved utgravinger på vegne av Fortidsminneforeningen sto Rygh selv for en betydelig del av tilveksten. I 1905 foretok han utgravinger av gravrøyser fra bronsealderen på Holan i Sparbu samt en lengre reise gjennom deler av Romsdal og Nordmøre hvor han *«oppsporede og ervervede for samlingen adskillige værdifulle fund…»*.

FORFATTER
Brynja B. Birgisdottir er forsker ved Seksjon for arkeologi og kulturhistorie, Vitenskapsmuseet, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet.

Skiløperen på Bøla fotografert en sen kveld i september 2004. Foto Pehr Hasselrot

Netter ved Bøla

Når overflatene blir opplyst, dannes skarpe skygger i alle sprekker og menneskeskapte furer. Skyggene hjelper til med å skille ut ulike mønstre, som vi forhåpentlig er i stand til å identifisere som dyr, mennesker eller motiver.

Tekst Kalle Sognnes

SKILØPEREN IKKE ALENE

Ristningene ved Bølaelva i Stod har vært kjent i mer enn ett hundre og femti år. Bildet av den store reinsbukken – Bølareinen som den gjerne kalles – er trolig den mest kjente av alle norske helleristningsfigurer. Stedet besøkes av mange tusen mennesker hvert år fra inn- og utland. Det kom derfor som en stor overraskelse da Jens Bjarne

Fuglefigur, den første av de sist oppdagede bilder på Bøla, funnet av Jens Bjarne Mohrsen. Foto Pehr Hasselrot

Mohrsen i 2001 fant flere ristninger midt i stien som går langs elvebredden. Det var først og fremst den store skiløperen som vakte oppmerksomhet. Denne ristningen ble presentert i Spor nr. 2/2001. Men skiløperen er ikke alene.

De nye ristningene finnes på to slakt skrånende bergflater om lag femti meter nedenfor Bølareinen, like ovenfor jernbanelinjen, som her krysser Bøla i en muret steinbro. De finnes på to bergflater eller felt som er skilt av et belte med brede kvartsårer. De to feltene vender hver sin vei som skrånende hustak. Feltet med skiløperen vender mot jernbanelinjen. Trolig fortsetter det inn under jernbanefyllingen. Det andre feltet vender mot elva. Det var på dette feltet de første figurene ble funnet. Sentral her er en fuglefigur, men det finnes rester etter flere figurer. Det gjør det også på feltet med skiløperen. Denne figuren omtales ofte som Bølamannen, men det er ingen ting som sier at dette forestiller en mann. Den kan heller ikke identifiseres som kvinne, så strengt tatt må skiløperen oppfattes som kjønnsnøytral.

Berget der disse ristningene finnes er kraftig forvitret. Vitringen følger svakt bølgende bånd med vekslende hardhet og motstandsdyktighet mot nedbryting. Mange av de bølgende furene kan minne om rygglinjen på en elg eller andre store dyr. Nettopp det kan være en av årsakene til at ristningene ble plassert akkurat her. Samtidig gjør dette at det blir vanskelig å identifisere de enkelte figurene. Det er først og fremst furer som går på tvers av bølgelinjene som med sikkerhet kan sies å være laget av mennesker.

Også et annet forhold gjør det vanskelig å identifisere de enkelte figurene. På begge feltene ser det ut til at flere figurer er tegnet oppå hverandre. Resultatet er mange kryssende linjer. Dette gjelder først og fremst feltet med skiløperen, men på feltet som vender mot elven er forvirringen minst like stor. Her ser det ut til å være flere ufullstendige figurer med dyrebein – både frambein og bakbein – som ikke passer sammen med noen andre.

KRAFTIG FORVITRING

Den kraftige forvitringen har ført til at det bare er bruddstykker tilbake av de fleste figurene. Når det som tross alt finnes av furer, samtidig er svært svake, blir det ekstremt vanskelig å dokumentere disse ristningene. Flere ulike teknikker er forsøkt. Mest vellykket har så langt vært avgnidning på papir. Da denne teknikken ble tatt i bruk, kom det nedenfor fuglefiguren fram en elgfigur som ingen hadde sett før. Det kom også fram at skiløperen trolig er tegnet over to små elger. Antakelig brukte den eller de som laget skiløperen om igjen deler av disse ristningene. Skiløperen ser heller ikke ut til å være fullført. Korsryggen mangler, samtidig som overgangen mellom ryggen og baken – om den hadde vært fullført – ville vært lite vellykket tegnemessig sett.

Til tross for at flere ulike metoder er brukt for å avsløre bergets hemmelighet, har dette ikke lykkes. Et foreløpig siste forsøk på å løse bergets gåter ble gjort i fjor høst, i slutten av september. Den erfarne svenske helleristningsfotografen Pehr Hasselrot ble

Se nøye på bildet. I midten av bildet ser vi rester av en fuglekropp, og like til høyre for denne sees bakparten av et hjortedyr. Foto Pehr Hasselrot

hentet fra Norrköping for å fotografere ristningene i kunstig lys. Dette skjer om natten eller på sein kveldstid ved hjelp av kraftige lyskastere, som holdes slik at lyset faller parallelt med bergets overflate. Mens glatte og uforvitrete overflater blir opplyst, dannes det skarpe skygger i alle sprekker og menneskeskapte furer. Disse skyggene hjelper til med å skille ut ulike mønstre, som i beste fall kan identifiseres som dyr, mennesker eller motiver. For å få best mulig virkning må lampene flyttes rundt en del før man finner den beste vinkelen. Det var ikke minst nødvendig ved Bøla. Det var knapt en eneste av figurene der alle furene kom like tydelig fram samtidig. Når lyset faller på langs av en fure, blir det ingen skygge nede i den. Ideelt sett burde det vært tatt en serie fotografier fra samme sted, men med ulik lyssetting. Mates disse inn i en datamaskin, bør det være mulig å komponere bilder der alle furer kommer like tydelig fram.

Skiløperen, som er den tydeligste av alle figurene på de to feltene, var det ikke vanskelig å få til å stå fram ved hjelp av lyskaster, men det lyset som var best for kroppen, skiene og staven, fikk armen og hånden til å forsvinne. Et spesielt øyeblikk var det da en samling linjer plutselig stod fram som en tydelig fuglefigur. Akkurat dette hadde papiravgnidningen allerede gitt oss en anelse om. Halsen på fuglen krysses av bakbeinet på et hjortedyr. På dette dyret kunne vi også følge deler av rygg- og buklinjene, men forparten var og forble borte. Samtidig finnes det i dette partiet også hode og halsen av en elg, men her passer ikke forpart og bakpart sammen. Proporsjonene stemmer ikke, samtidig som de to kroppene er forskjøvet i forhold til hverandre.

Værgudene var ikke helt samarbeidsvillige da undersøkelsen pågikk, men assistert av Jens Bjarne Mohrsen og studentene Eva Skeie og May Tove Smiseth ble det rigget opp et tak av presenninger, som stoppet det som kom av regn. Akkurat disse dagene var det imidlertid forholdsvis stor vannføring i Bøla. Dette førte til at store mengder vanndråper drev mot ristningsbergene fra fossen ved de tidligere kjente ristningene. Lyset ble reflektert av vanndråpene, noe som vanskeliggjorde fotograferingen.

Resultatet fra denne undersøkelsen var ikke overveldende. Det kom overraskende lite nytt fram ut over det vi allerede visste, men det ble funnet en hittil ukjent fuglefigur i utkanten av feltet som vender mot elva. Vi må kunne tolke resultatet dit hen at arbeidet som var gjort tidligere, var av god kvalitet. Konklusjonen må derfor bli at vi har kommet så langt vi kan. Skal det gjøres noe mer, må det bli gjennom digital skanning, men det er tvilsomt om det vil hjelpe oss så mye videre. Igjen er det den kraftige forvitringen som skaper problemene. Når det ikke lenger er noe igjen av furene, kan disse ikke gjenfinnes verken ved avgnidning, nattfotografering eller skanning.

FORFATTER
Kalle Sognnes er professor i arkeologi og instituttleder ved Institutt for arkeologi og religionsvitenskap, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet.

RARITETSKABINETTET:

«Blandt menneskeædere og hodejægere» oppdageren Carl Lumholtz på Borneo

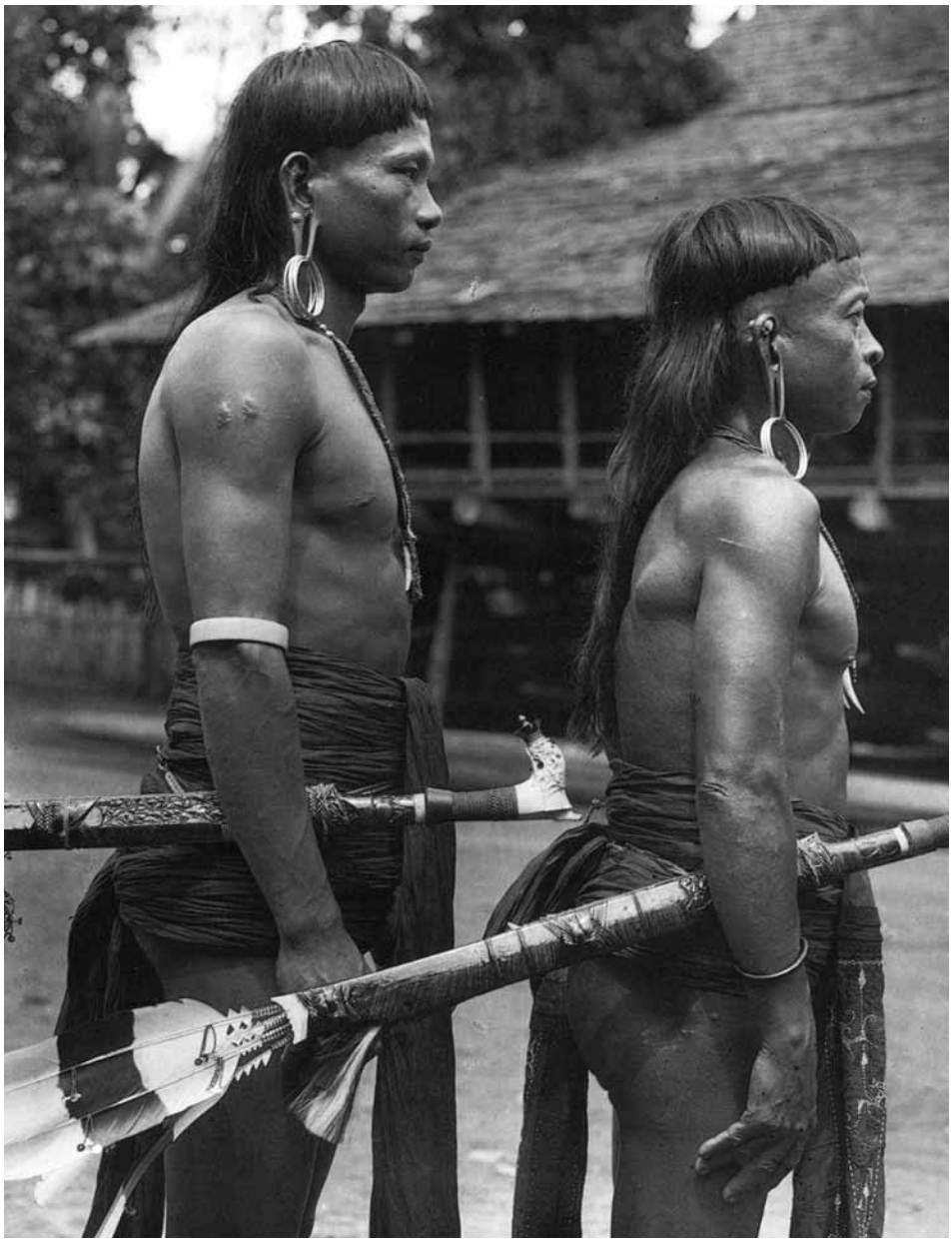

To penihing-menn fra øvre Mahakaham med paranger festet om livet. Slirene er prydet med fjær fra nesehornfuglen, en hellig fugl for dajakene. Foto fra Lumholtz' samling

Massemedia omgir oss i dagliglivet. Det er et stadig jag etter å nå ut med de siste nyheter, få det første oppslaget og det største opplaget. Grensene flyttes og moralnormene endres, men enda finnes det områder som er tilnærmet tabubelagt: kannibalisme og hodejakt. Gjenstanden som vi presenterer i Raritetskabinettet i Spor denne gang gir oss slike assosiasjoner.

Tekst Britt Eli Thingstad

PARANGEN, HODEJEGERNES VÅPEN

I Vitenskapsmuseets etnografiske samling finnes mangt og meget som virkelig kan pirre fantasi og nysgjerrighet. En gjennomgang av disse tingene fører oss fra det iskalde arktis til tropiske jungelområder. Et sverd som museet fikk i gave i 1927, tilhører den siste kategorien. Det er innført i katalogen som: «Dajakisk sverd med skalperkniv, fra Borneo. Hjembragt av Carl Lumholtz.» Historien til denne mannen er fascinerende og sverdtypen *parang ihlang*, er typisk for de mange folkegruppene fra indre Borneo som med en fellesbetegnelse kalles dajaker. Parangen ble brukt til oppdeling av kjøtt, kutting av bambus og rotting og til å fjerne jungel og underskog fra rismarkene. Våpenet var imidlertid særlig effektivt under hodejakten, en eldgammel praksis i sørøst-Asia, hovedsakelig begrunnet med religiøse forestillinger. Tradisjonen ble forsøkt bekjempet av de forskjellige kolonimakter, og på Borneo skal skikken ha opphørt på 1930-tallet.

Parang ihlang betyr «dobbel kniv», det egentlige sverdet pluss en liten kniv som sitter i en egen slire festet til baksiden. Sverdsliren er laget av to stykker hardt tre som inni er utskåret slik at klingen akkurat passer. Delene holdes sammen med surringer av rotting som kommer fra spanskrørpalmen (calamus rotan). Den naturlige fargen på rotting er gul, men den kan farges mørk med plantesaft. Slik dannes det mønster ved kurvfletting og binding som i de tre knutene på sliren på bildet. Materialet brukes også til den flettede snoren som går rundt hoftene og lukkes med en stopper av bein eller hjortegevir. Slike slirer er ofte utskåret, men denne er udekorert bortsett fra et stykke pels som er festet under en spiss på forsiden.

Sverdet er uventet tungt og tykt, 65 cm langt inklusiv håndtak. Eggen er rett, men på oversiden øker bredden før det skrår med en bølget form ned til spissen. Ved holken og langs oversiden er det pyntet med messing som er felt inn

og hamret flatt. Dekoren består av runde «øyne» og slangeformede streker omgitt av punsede hull. Under håndtaket er det to symmetriske mønster. Disse er delvis grønnfarvede av korrosjon. Et spesielt trekk ved klingen er at innsiden er svakt konkav, mens utsiden er tydelig konveks. Forklaringen på dette sies å være at sverdet går lettere inn og trekkes lettere ut av et tre eller en kropp hvis det har denne formen. Klingen er festet til trehåndtaket med harpiks og grepet er tvunnet med flettet kobbertråd. Avslutningen er et stilisert dyrehode med innskårede bølgede linjer og flere dusker av sort, rødt og hvitt hår.

«Skalperkniven» er ganske liten. Den har langt treskaft og et lite, kraftig blad som går ut i en spiss. Mest overraskende er imidlertid den dekorerte sliren som er laget av et stykke bøyd palmeblad eller bark. Nederst på sliren er det en stor dusk av sort hår, men ellers er den dekket av sjokkrosa pels blandet med hvitt og brunt, noe som gir en utrolig flott effekt. Over de klipte pelsduskene ligger bunter av rød tråd med bitte små røde og blå glassperler. Både perler og kunstige fargestoffer fikk dajakene fra malaysiske og kinesiske handelsmenn ved kysten i bytte med rotting, naturgummi og harpiks.

TEOLOGEN SOM BLE OPPDAGER OG VITENSKAPSMANN

Som barn på 50-tallet leste vi reisebeskrivelser med skrekkblandet fryd. Bortsett fra misjonæren på bedehuset med lysbilder og fremmede gjenstander fra indre Afrika eller Madagaskar, var dette det nærmeste vi kom «National Geografic» og «Discovery». Litteraturgeneren var uhyre populær fra slutten av 1800-tallet og oppdagere og eventyrere var tidens helter. Ofte skjedde reisene i samarbeid med en industri på jakt etter råstoffer og nye markeder. Dessuten var museene i ferd med å bygge opp sine samlinger. Gjennom sponsing av oppdagelsesreisende fikk de kartlagt nye områder og utvidet sin viten. Vitenskapene var ennå unge og ikke så spesi-

Vitenskapsmuseets dajakiske sverd, parang ihlang, innkjøpt på Borneo av Lumholtz mellom 1914 og 1917, mest sannsynlig fra kenyahstammen. Sliren er av tre med rottingbindinger. Foto B.E. Thingstad

aliserte og avgrenset i fagområder som de er i dag. Det var fortsatt mulig for en amatør med spesialkunnskap å få innpass i den vitenskapelige verden. Dette kunststykket greide Carl Lumholtz, en mann som svært få i Norge kjenner til. I utlandet betraktes han imidlertid som en dyktig forsker og stilles på linje med våre store oppdagere Fridtjof Nansen og Roald Amundsen. Kanskje er grunnen til hans anonymitet at mens de to sistnevnte bedrev sin forskning i et velkjent miljø, nemlig snø og is, valgte Lumholtz varme og tropiske områder som Australia, Mexico og Borneo for sine reiser.

Carl Lumholtz var født på Lillehammer i 1851. Faren, en offiser av dansk embedsmannslekt, ville at eldstesønnen skulle bli prest. Tross iherdige forsøk på å unngå denne skjebnen, tok Carl til slutt teologieksamen, men prest ble han aldri. Hans store interesse var naturvitenskapene, særlig botanikk og zoologi. Hans systematiske plantesamling fra området rundt Lillehammer fra denne tiden befinner seg nå i Kew Gardens ved London. Opplysninger og rapporter om dyr og deres adferd sendte han til naturhistorisk museum i Oslo. Han viste tidlig en særlig evne til og komme i kontakt med mennesker, noe som skulle få avgjørende betydning. De naturhistoriske museene på Tøyen i Oslo hadde i 1880 satt av penger til «Indkjøb og Preparation af Naturgjenstande fra Australien». Gjennom de mange tidligere henvendelser fra Lumholtz var ledelsen klar over hans interesse og dyktighet og de tilbød ham midler til å foreta en ekspedisjon. Han tok imot tilbudet og la teologien på hylla for godt.

Reisen til den andre siden av jorda tok hundre dager. I Lumholtz bok *Blandt menneskeædere. Fire aars reise i Australien* kan vi få et innblikk i hvordan han ivrig og med god hjelp, samlet en mengde dyr, fugler, fisker og planter som han sendte hjem som preparater. Flere dyrearter, trær og planter var han den første som identifiserte, blant annet den spesielle australske trekenguruen som har fått navn etter ham: *Dendrolagus lumholtzii*. Samlingene ble sendt til Tøyen etter hvert, og raskt publisert. Lumholtz dro nordover til de ukjente områdene i Queensland og traff her australske innfødte som levde nesten upåvirket av koloniseringen. Mange av disse folkegruppene var kannibaler og ble betraktet som svært farlige. Han

Parangens klinge er dekorert med innhamret messing i tradisjonelle, symbolske mønster. Håndtaket av utskåret tre har flettet kobbertråd om grepet og er pyntet med hår i forskjellig farge. Foto B.E. Thingstad

bodde sammen med dem i lange perioder og ble etter hvert opptatt av deres tankeverden og kultur. Dette oppholdet la grunnlaget for Lumholtz innsats som vitenskapsmann.

Australiareisen ble starten på en spennende og særegen karriere for Carl Lumholtz. Boken som kom ut i København i 1888, ble utgitt på svensk, fransk og engelsk året etter og ble en bestselger. Lumholtz stilte ut de etnografiske samlingene fra Australia på Verdensutstillingen i Paris og framla resultatene på en geografkongress i Paris dette året. Selv om han her kom i skyggen av Fridtjof Nansen, som nettopp hadde krysset Grønland på ski, møtte han stor interesse og fikk tro på sine evner som formidler av annerledes kulturer. Etnografien ble etter hvert hans hovedinteresseområde. Han ble medlem av internasjonale vitenskapelige selskap og fikk flere utmerkelser. Under foredragsturneer i Amerika og England ble han kjent med mange betydningsfulle industriherrer og museumsfolk som ble hans støttespillere og sponsorer. Lumholtz må ha vært en karismatisk person, så det var nok et tap for standen at han ikke ble prest. Han visste å bruke tidens massemedia og var utrolig dyktig til å skaffe midler til sine forskningsreiser.

«Skalperkniven» oppbevares i en slire dekorert med hår, farvet pels og glassperler, festet på baksiden av sverdsliren. Foto B.E. Thingstad

I 1890 begynte han sitt første store arbeid blant indianerstammer i Mexico på oppdrag for American Museum of Natural History i New York og med støtte av Det amerikanske geografiske selskap og private. Gjennom 20 år gjorde han gjentatte reiser i disse områdene, avbrutt av foredragsturneer og utstillinger. Resultatet var store etnografiske samlinger samt registreringer av språk, musikk og myter fra flere indianergrupper. Dette finnes i New York. Særlig blir materialet fra tarahumarene og huichol-indianerne framhevet. Flere steder i Amerika og England finnes det botaniske og zoologiske samlinger som skriver seg fra Lumholtz. Han deltok på antropologkongresser og ble anerkjent som en pionér av profesjonelle antropologer som Mc Gee og Franz Boas. Ofte var flere vitenskapsmenn med på ekspedisjonene, men han foretok også mange reiser alene og levde i lang tid sammen med de folkene han studerte. Han oppnådde kunnskap gjennom *deltagende observasjon*, et prinsipp som siden er blitt framherskende i moderne sosialantropologi når det gjelder profesjonelt feltarbeid.

PÅ REISE PÅ BORNEO

Lumholtz ungdoms-drøm var å reise til Ny-Guinea. Her var det fortsatt store uoppdagede områder. 62 år gammel var han endelig på vei. Med støtte fra Kong Haakon VII, Norges Geografiske Selskap, fra England og Holland, kom han i 1913 til Hollandsk Borneo. Her skulle han leie bærere. Tidligere ekspedisjoner til Ny-Guinea hadde god erfaring med å bruke dajaker, da de var vant til å ta seg fram i tropisk regnskog og jungelområder. Ekspedisjonen trengte også skip og soldater, og de var han blitt lovet av den hollandske koloniadministrasjonen. Da Lumholtz omsider hadde fått utstyr og bemanning klargjort i 1914, brøt imidlertid 1. verdenskrig ut og skip og soldater ble beordret inn i krigsområdene. Ettersom krigen trakk ut, måtte Ny-Guinea oppgies. Lumholtz bestemte seg i stedet for å utforske det indre av Borneo. Her var det store områder og dajakstammer som fortsatt var ukjente.

De eneste farbare veiene var elvene. Hovedekspedisjonen startet i Bandjermasin i sør og gikk først med dampbåt, så i kano opp Barito-elven. Dajakenes kanoer, *prahuer*, var flatbunnede og hugget ut av ett tre. For å få ekstra høyde ble det festet en bordgang til hver side, «sydd» fast med rotting og tettet med harpiks. Ti mann brukte fire dager på å lage en båt på 7,5 meter. Det krevdes mange menn for å padle mot strømmen. Forbi strykene måtte kanoene ofte trekkes og utstyret bæres der det var vanskelig. Mannskap og nye kajakker ble byttet ut etter hvert som de nærmet seg de indre fjellområdene. Her krysset de vannskillet og dro ned Mahakaham-floden til endepunktet Samarinda på østkysten av Borneo. Denne turen tok 9 måneder, og strekningen som ble tilbakelagt var 1650 km, 750 av dem i kano.

Underveis registrerte Lumholtz natur og dyreliv og samlet opplysninger og etnografisk materiale fra de mange dajakfolkene han traff. Helt siden han dro til Mexico i 1890 hadde han dessuten systematisk brukt fotografering til dokumentasjon. I Borneo skal han også ha vært den første som tok filmopptak med

Penjabonger fra Tamaloë klare for nesehornjakt med blåserør med spydspiss, supitang. Giftpiler oppbevares i et kogger laget av bambusrør. Foto fra Lumholtz' samling

«kinematograf». Iblant hadde han med seg fotograf, men ofte fotograferte og framkalte han selv. Han var en god iakttaker og opptatt av estetikk og form. Resultatene er forbausende bra når en tar forholdene i betraktning. Filmutstyret var tungt og uhåndterlig og den varme, fuktige jungelen førte ofte til uforutsette vanskeligheter, … «Han (fotografen) maa være forberedt paa andre vanskeligheter – blant annet maa han være på post mot muligheten for, naar han tørrer sin film, at faa dem spist op af noen smaa græshopper». Etnografisk museum i Oslo har over 1000 negativer og flere hundre foto fra Lumholtz Borneoreise. De har også hans arkiver og dagbøker i tillegg til 1381 etnografiske gjenstander som han samlet mellom 1913 og 1917. Samlingen er den største fra dette området etter samlingen i Etnografisk museum i Leiden, Holland.

MED HODEJEGERE SOM TOLKER

Lumholtz utgav en omfattende reisebeskrivelse på engelsk i New York 1920. Etter hans død ble det utgitt en kortere versjon på norsk, *Under tropernes himmel. To aar blant hode-jægerne på Borneo.* Bøkene har bilder som viser klesdrakt, våpen og utstyr til flere av dajakfolkene Lumholtz møtte. Enkelte stammer, som *punanene*, levde som nomader av jakt og litt byttehandel. De fleste var fastboende og dyrket ris. En landsby kunne bestå av ett eller flere langhus bygget på påler. Disse kunne være 60 meter lange og ble fraflyttet etter 10–15 år når områdene i nærheten ikke lenger kunne brukes til risdyrking. Lumholtz bodde 2–3 måneder hos *penihingene* i øvre Mahakaham. Dette var hodejegere som fortalte at 5 år før Lumholtz besøk hadde de tatt fire hoder fra en nabostamme. De hollandske kolonimyndighetene sendte dem i fengsel og straffarbeid på Java til skrekk og advarsel. Oppholdet varte fra 4-6 år, og der lærte dajakene malaysisk. Lumholtz fant stor nytte i dem som tolker og beskriver dem som de beste menn i landsbyen, flinke, pålitelige og forstandige. Han beundret dajakene og var forundret over hodejakten: «… Det er eiendommelig at en saa motbydelig skik gaar i svang hos en race, hvis moral ellers kunde tjene som mønster for mange saakaldte civiliserte samfund…»

Hodejakt hadde lang tradisjon med spesielle tabuer og ritualer. Det ble framført egne sanger og danser, hodene

Carl Lumholtz på Borneo 1914.

ble preparert og oppbevart på en bjelke i langhuset. Hodejegeren ble oppfattet som en helt og en attraktiv ektemann. I mange stammer fikk de sine første tatoveringer etter å ha tatt sitt første hode. Skikken var nøye knyttet til dajakenes religiøse liv. Ånden til den som var død ble værende i hodet. Dersom det ble behandlet med verdighet ville det holde onde ånder borte fra landsbyen, motvirke sykdom og ulykker og bringe alt godt. Håret ble kuttet av og brukt til pynt på skjold og sverd. På skjoldet var det ofte malt gode ånder, *atoh,* som skulle hjelpe eieren i kamp.

Lumholtz beundret dajakene for deres sikre formsans og gode håndtverk. Han samlet dekorerte kurvarbeider av rotting med beskrivelser av mønstrenes betydning. I tillegg til våpen og bruksgjenstander generelt fikk han tak i mange masker og *kapatonger*, en slags utskårete trefigurer med religiøs og rituell betydning. Gjenstandene kjøpte han av dajakene. Han betalte også for å få fotografere og måle de forskjellige stammefolkene. Han kjøpte flere våpen fra *kenyahene* og *kayanene*, som var kjent som de dyktigste smedene. Ved hjelp av blåsebelger laget av uthulte trestammer og bambusrør fikk de høy nok temperatur til å smelte jernmalm som de fant i elvene. Det fantes også meteorittisk jern i området, noe som gav spesielt god kvalitet i parangenes klinger. Som de eneste stammene brukte de innlegg av annet metall på sverdbladene slik som på parangen som Vitenskapsmuseet eier. Denne mangler funnopplysninger, men mest sannsynlig er det en kenyah-parang, da også sliren er svært lik disse.

LUMHOLTZ ETTERMÆLE

Carl Lumholtz reiste fra Borneo i 1917, men han hadde ikke gitt opp planen om å reise til Ny-Guinea. Han søkte støtte mange steder for å utruste en ny ekspedisjon. I Det Kongelige Norske Vitenskabers Selskabs årsberetning fra 1920 foreligger det en forespørsel fra den danske konsul i Trondheim, Johan Bratt, om Carl Lumholtz muligens kunne få støtte til sin planlagte ekspedisjon til Ny-Guinea. Til gjengjeld ville Lumholtz skjenke en del av gjenstandene fra ekspedisjonen til Vitenskapsselskapet. Selskapet stilte seg svært positivt til dette. Uheldigvis døde Lumholtz i 1922 før han fikk gjennomført denne reisen. En febersykdom han hadde pådratt seg under sitt opphold på Borneo, var muligens årsaken. Mest sannsynlig var Johan Bratt en venn av Lumholtz. Blant Bratts etterlatte ting fantes nemlig to gjenstander som Lumholtz hadde brakt hjem fra Borneo: det omtalte dajakiske sverdet og en dekorert tunika av presset kokosfiber. Disse ble gitt til Vitenskapsmuseet av hans enke i 1927 og er, sammen med historien, en interessant del av den etnografiske samlingen.

Som en moderne leser av Lumholtz bøker, legger en naturligvis merke til hvordan den unge Lumholtz er et barn av sin tid i omtalen av de australske innfødte som han i lang tid bodde og levde sammen med. Den darwinistiske tankegangen om «survival of the fittest» ble gjennom sosial-darwinismen også overført til kulturutviklingen. Mens den hvite mann ble ansett for å ha nådd det mest utviklede nivå, var de australske «menneskeætere» på den andre enden av skalaen. Ideen om at den sterkeste hadde rett og plikt til å lede de «primitive raser» fram til en høyere kulturforståelse, var den gang uten motforestillinger. Samtidens og Lumholtz´ fordommer kommer klart fram, men han rettet også en skarp kritikk mot britenes maktmisbruk ovenfor urinnvånerne. Gjennom sitt arbeid i Mexico utviklet imidlertid Lumholtz sitt syn på det fellesmenneskelige i de forskjellige kulturer og betydningen av etnisk identitet. Hans oppfatning og omtale av indianerne i Mexico var svært positiv. Han fant dem intellektuelt og sosialt intelligente med moralske holdninger. Det samme gjelder for dajakene i Borneo. Han til og med forsvarer dem med at de ikke hadde noen forestilling om at det var galt å ta hoder, som en del av sin religiøse praksis.

Lumholtz har fått en nasjonalpark i Australia oppkalt etter seg, men enkelte australske kulturforskere har, ikke uventet, en negativ oppfatning av Lumholtz. Urbefolkningsorganisasjoner i Mexico har imidlertid gitt ham anerkjennelse og framhever hans arbeid blant indianergrupper i deres områder. Flere av hans publikasjoner er kommet i nyopptrykk i de senere årene.

Australsk trekenguru, kalt bungari av lokale folkegrupper. Først beskrevet og registrert av Lumholtz og oppkalt etter ham, Dendrolagus lumholtzii.

FORFATTER

Britt Eli Thingstad er avdelingsingeniør ved Seksjon for arkeologi og kulturhistorie, Vitenskapsmuseet, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet.

Samarbeid med Mexico og Panama

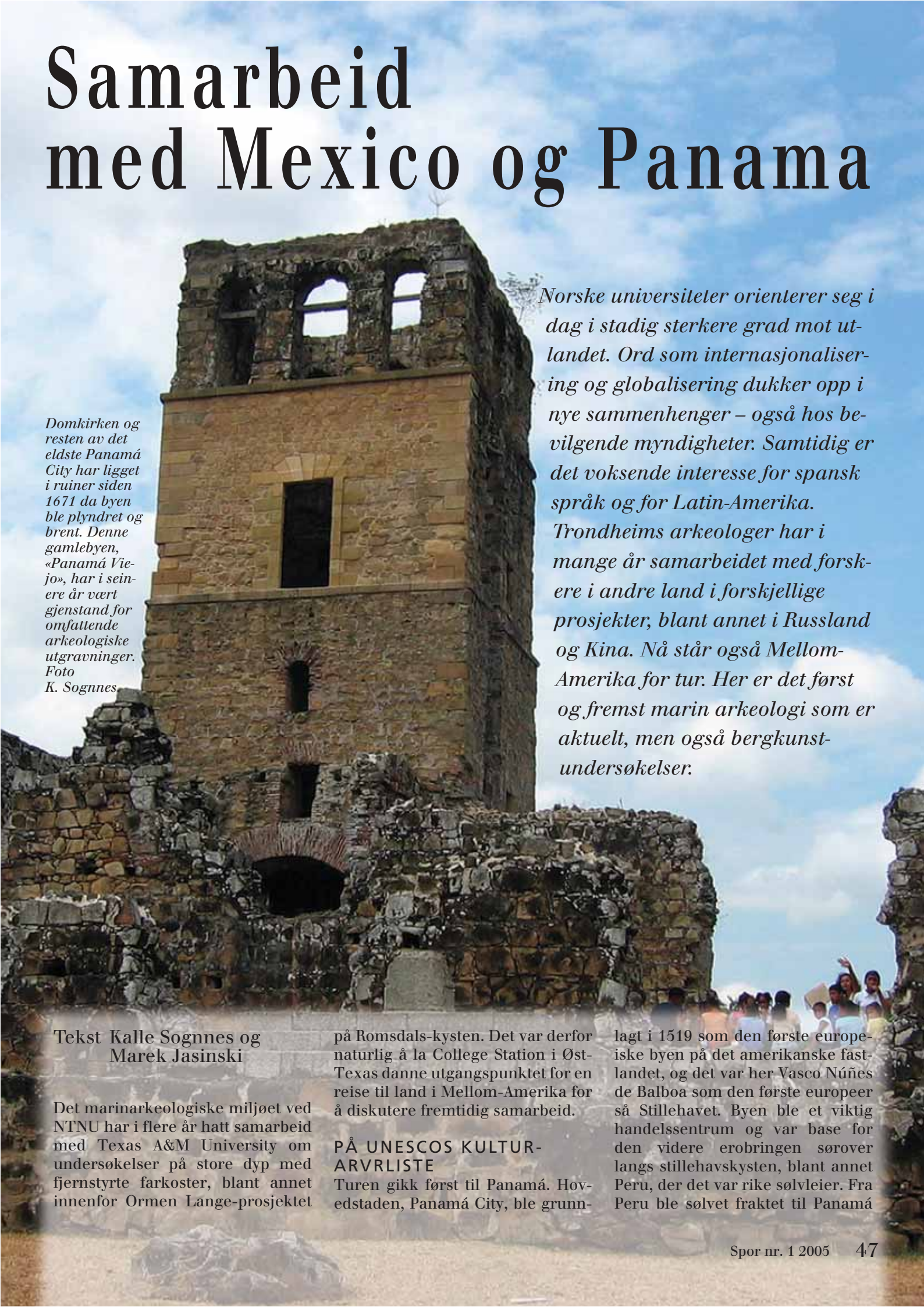

Domkirken og resten av det eldste Panamá City har ligget i ruiner siden 1671 da byen ble plyndret og brent. Denne gamlebyen, «Panamá Viejo», har i seinere år vært gjenstand for omfattende arkeologiske utgravninger. Foto K. Sognnes

Norske universiteter orienterer seg i dag i stadig sterkere grad mot utlandet. Ord som internasjonalisering og globalisering dukker opp i nye sammenhenger – også hos bevilgende myndigheter. Samtidig er det voksende interesse for spansk språk og for Latin-Amerika. Trondheims arkeologer har i mange år samarbeidet med forskere i andre land i forskjellige prosjekter, blant annet i Russland og Kina. Nå står også Mellom-Amerika for tur. Her er det først og fremst marin arkeologi som er aktuelt, men også bergkunstundersøkelser.

Tekst Kalle Sognnes og Marek Jasinski

Det marinarkeologiske miljøet ved NTNU har i flere år hatt samarbeid med Texas A&M University om undersøkelser på store dyp med fjernstyrte farkoster, blant annet innenfor Ormen Lange-prosjektet på Romsdals-kysten. Det var derfor naturlig å la College Station i Øst-Texas danne utgangspunktet for en reise til land i Mellom-Amerika for å diskutere fremtidig samarbeid.

PÅ UNESCOS KULTURARVRLISTE

Turen gikk først til Panamá. Hovedstaden, Panamá City, ble grunnlagt i 1519 som den første europeiske byen på det amerikanske fastlandet, og det var her Vasco Núñes de Balboa som den første europeer så Stillehavet. Byen ble et viktig handelssentrum og var base for den videre erobringen sørover langs stillehavskysten, blant annet Peru, der det var rike sølvleier. Fra Peru ble sølvet fraktet til Panamá

Den store pyramiden i Chichen Itza på Yucatan-halvøya. Foto K. Sognnes

City, over Panamá-eidet og videre over Atlanterhavet til Spania. I 1671 ble byen plyndret og brent av den britiske sjørøveren Morgan. Under gjenoppbyggingen ble den flyttet og ruinene etter den første byen, i dag kalt *Panamá Viejo* ble i mange år liggende urørt. I dag er deler av området bebygd på nytt, men det meste er gjort om til en ruinpark som er tatt med på UNESCOs liste over verdens kulturarv.

Panamà-eidet, som er om lag åtte mil bredt, krysses i dag av jernbane og bilveier foruten av Panamakanalen. Allerede conquistadorene anla veier over eidet. Den ene av disse, kalt *Camino Real*, førte til den sterkt befestete havnen Portobelo, som også er med på verdensarvlisten. I dag er det først og fremst etterkommere etter rømte negerslaver som bor i dette området. På begge sider av eidet kan det være aktuelt å lete etter vrak ved hjelp av fjernstyrte farkoster, men i det Karibiske hav har det i årevis foregått vrakleting og plyndring. Panamá-bukten på sørsiden av eidet, peker seg derfor ut som det mest sannsynlige stedet for en norsk forskningsinnsats.

RUINBYER PÅ REKKE OG RAD

Turen gikk videre til Mexico, til mayaindianernes land på Yucatanhalvøya. Her driver universitetet i Mérida flere viktige prosjekter. Innenfor et par timers kjøring fra byen ligger ruinene etter en rekke kjente mayabyer som Uxmal, Chichen Itza og Mayapán. Særlig Chichen Itza er en stor turistmagnet. Hit kommer turister i store flokker fra Cancun ved kysten. Men drar man bare litt ut fra hovedveiene og inn i den tropiske tørr-skogen kan man, mens man minst venter det, raskt stå midt inne blant overgrodde ruiner fra en av de mange mindre, ennå ikke undersøkte ruinbyene i området.

De fleste byene lå i innlandet, men mayaene drev handel både til lands og til sjøs. Både på østsiden og vestsiden av halvøya var det havnebyer. Her kan NTNU knytte seg til et pågående prosjekt og gjøre dypvannsundersøkelser langs kysten og langs rutene mot vest over Campèchebukten. Hva slags båter mayaene brukte er det ingen som vet i dag. De er bare kjent fra noen ytterst få avbildninger. Drømmen her vil være å finne en godt bevart mayabåt på havbunnen.

Ruinene etter det sterkt befestete havneanlegget i Portobello på nordsiden av Panamá-eidet ligger i dag også i ruiner. Den store tollboden midt på bildet er nylig restaurert. Foto K. Sognnes

OFRING I INNSJØER

Store deler av Yucatan er dekket av tropisk tørrskog. Her finnes knapt vanlige elver. Vannforsyningen kommer for det meste fra underjordiske bassenger som har dannet seg i huler i det underliggende kalksteinsberget. Taket over hulene varierer i tykkelse og noen ganger har det styrtet sammen og åpnet opp for innsjøer og brønner. I disse innsjøene, *cenotes* som de kalles lokalt, ofret fortidens mayaindianere gaver til sine mange guder. Også menneskeofringer var vanlige. Mest kjent er den hellige cenoten ved Chichen Itza, som ble tømt for offergaver av amerikanske forskere for nesten hundre år siden.

Det har i flere år vært lett systematisk, og det er funnet en rekke cenotes av ulik størrelse. Noen av disse har innganger som bare er noen få kvadratmeter store. Dykking har vist at det også i disse finnes offergaver. Enkelte cenotes er så dype at dykkere ikke når ned til bunnen. Her kan NTNU igjen komme inn med sin ekspertise på dypvannsundersøkelser.

Hvorvidt det står vann i kalksteinshulene, er avhengig av grunnvannsspeilet. Etter kraftige stormer og regnskyll stiger grunnvannet, mens det synker i tørkeperioder. Noen av hulene ser likevel ikke ut til å ha hatt særlig med vann i historisk tid. I flere av disse er det oppdaget bergkunst, først og fremst håndavtrykk. Denne hulekunsten har hittil vært ukjent, og i dokumentasjonen av den vil NTNU kunne yte et viktig bidrag til utforskningen av Mayakulturen.

I løpet av året vil det bli inngått avtale om samarbeid med universitetet i Méridas fakultet for antropologiske vitenskaper og det vil bli arbeidet videre med sikte på en mer omfattende samarbeidsavtale med universitetet i Panamá. *Spor* vil følge opp utviklingen videre fremover.

FORFATTER

Kalle Sognnes er professor i arkeologi og instituttleder ved Institutt for arkeologi og religionsvitenskap, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet.
Marek E. Jasinski er professor i marin arkeologi ved Institutt for arkeologi og religionsvitenskap, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet.

Atens metro: Fortid møter fremtid

Utstillingen på metrostasjonen Akropolis viser skulpturene fra pedimentet til Parthenon, sammen med funn fra utgravningene som ble foretatt nettopp på denne stasjonen.

For den som kommer til Aten er det, også etter at de olympiske leker er over, flere ting man ikke bør gå glipp av. Den nye del av Undergrunnsbanen, eller «Attiko Metro», er en av dem. Flere av stasjonene er som små museer i vrimlehallene. Her får man et innblikk i «byen under byen» og impulser til ettertanke i hverdagen.

Tekst Bjørn Røe

Metroen i Aten har en lang historie. Allerede i 1869 fikk man en dampjernbane mellom Piraeus og Aten, som skulle bli en del av det fremtidige metro-systemet. Diskusjonene om et undergrunnsystem startet på 1960-tallet, og i 1978 ble det gitt politisk klarsignal til at Metro skulle bygges, men det tok ytterligere ti år før lovverk, organisering og fremgangsmåte var klar til utsendelse av anbud. De to nye linjene skulle gå fra Monastiraki i retning den nye flyplassen og en fra den forrige flyplassen Ellinikon i sør til Peristeri i nord, i første omgang de mest sentrale delene av de to linjene. Byggingen av den nye Metro kom i gang, men prosjektet møtte mange utfordringer!

KULTURLAGENE, RESSURS OG UTFORDRING

En fersk OECD-rapport beskriver det slik: De gamle atenere kunne ikke forutse bygging av en undergrunnsbane da de bygget byen sin på en stor undergrunnsinnsjø som ligger 20 til 40 meter under overflaten. Dertil bestod store deler av «friable schistone rock». Teknisk var undergrunnsbanen dermed en sammensatt oppgave som var en Herkules' utfordring. Selv om det meste av undergrunnsbanen ligger under de arkeologiske lagene, var det en stor utfordring der stasjonene og sjakter skulle anlegges, og man måtte bryte gjennom kulturlagene. Etter en del innledende vanskeligheter ble man enige om å unngå å legge en stasjon i det arkeologisk følsomme området Kerameikos (den sentrale gravplassen i antikken). Deretter kom det i gang et utmerket samarbeid mellom utbygger, kulturministeriet, de arkeologiske myndigheter og planmyndighetene. Metroen utviklet seg til å bli det største arkeologiske prosjekt i Aten med ca. 70 000 kvadratmeter utgravninger i løpet av en fem års periode. EU finansierte 50 prosent av anlegget, mens Attiko Metro finansierte de arkeologiske utgravningene. Da de første stasjoner var klare og de første delene av metroen ble åpnet i 2000, kom resultatet av de siste årenes arbeid for en dag. På stasjonene Syntagma, Akropolis, Universitetet (Panepistimeio), Evangelismos og flere andre var vrimlehallene blitt små museer med utstillinger fra utgravningene og noen av funnene som fortalte fra byens historie. De store problemene og utfordringene var snudd til å bli det store fortrinn ved dette prosjektet, en av byens nye severdigheter!

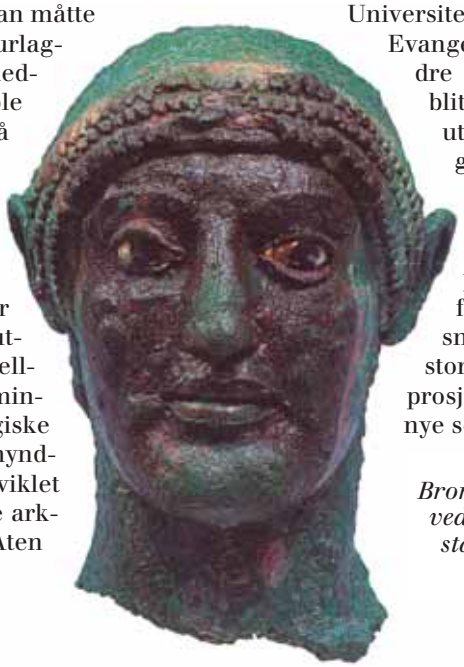

Bronsehode funnet ved en av metrostasjonene.

Dette er en samling keramikkvaser som ble funnet ved metrostasjonen Syndagma-plassen. Vasene ble lagt ned som gravgods i 300-tallet f.Kr. Det er små drikkekar, samt pyxis som ble brukt til oppbevaring av smykker.

HVA FANT MAN?

Man forutsatte at det ikke skulle anlegges stasjoner nær antikkens forsvarsmurer og at tunnelene skulle legges under kulturlagene. I alt er det gjort arkeologiske utgravninger på elleve stasjonsområder og i sju sjakter. Fra før har man et godt bilde av Atens utvikling, men de omfattende utgravingene i sentrale deler har utvidet kunnskapen. Ved Akropolis-stasjonen i Makryianni-området fant man spor etter sammenhengende bosetning fra tredje årtusen f.Kr. frem til i dag. Man har fått ny kunnskap om byens østlige sektor fra Syntagma til Evangelismos-sykehuset. I det siste området, som tidligere var ukjent arkeologisk, var den største overraskelsen at man fant at antikkens hovedvei til Mesogia gikk her. Graver fra det gamle Aten er de mest frekvente funn foruten de omfattende nett av brønner, vannreservoarer, vannlednings- og avløpssystemer (i keramikk) tilbake til 500 f.Kr. Vi vet i dag mer om de enkelte områder, hvor byens grenser gikk til ulike tider, og det er oppdaget «nye» gravområder. Størrelsen på utgravningene gjør at tidligere fragmentert kunnskap er erstattet med en helhetlig oversikt over historiens løp over store deler av byen. Mer enn 30 000 løse objekter har man tatt vare på, mange av disse verdifulle. Et utvalg av funnene ble presentert i den store utstillingen «Byen under byen» og i boken ved samme navn. Et lite utvalg av gjenstander er stilt ut på noen av stasjonene der det ble gjort funn. Her er også plansjer med kart og noe dokumentasjon for den som tar seg tid. Atenere og besøkende har nå mulighet til å undres over utviklingen, lære om byen under byen, og de mange kulturlag der dagen i dag bare er et lite glimt i en historie som vil fortsette.

BETYDNING

Aten har store problemer med trafikkforurensing, støy, mas, parkering osv. Utvidelsen av undergrunnsbanen, som er ment å fortsette for å dekke større deler av byen, er ledd i planer om å erstatte store deler av privatbiltrafikken med et utbedret kollektivnett med bedre busser, utvidelse av forstadsbane, anlegg av en ny trikkelinje fra sentrum ned til sjøen. De olympiske leker har vært en drivkraft for å fremskynde disse planene, og langt på vei har det lykkes selv om ikke alt er kommet så langt som forutsatt. Attiko Metro har dertil vist at det er mulig å forene historiske og kulturelle interesser med modernisering, fornying og byutvikling gjennom et samarbeid basert på gjensidig forståelse. Selv om utgravningene har forsinket fremdriften av undergrunnsbanen noe, har dette vært en god investering både for fortiden og for byens fremtid.

Gravene ble markert med gravesteler av marmor. På denne ser vi en ung mann som bærer en vannkrukke og en «sistrum» (rangle) i hånden. Sistrumen knyttes til Isis-kulten fra Egypt, som var ble populær i Hellas ca. hundre år før Kristus. Vasen viser at den avdøde mannen ikke har vært gift fordi han bærer på en såkalt loutroforos som brukes ved bryllupsseremonier.

FORFATTER

Bjørn Røe er professor i by- og regionplanlegging ved Fakultet for arkitektur og billedkunst, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Trondheim. Han har arbeidet og forsket flere år i Aten.

Retur:
Seksjon for arkeologi og kulturhistorie,
Vitenskapsmuseet, NTNU, 7491 Trondheim

9 770801 537005 01

B
NORGE
P.P.
DISTRIBUERT AV POSTEN NORGE

Abonnér på SPOR!

Spor – nytt fra fortiden er et tidsskrift som gis ut ved NTNU, Vitenskapsmuseet,
Seksjon for arkeologi og kulturhistorie.
Her presenteres nyhetsstoff fra fortiden, først og fremst fra Midt-Norge, men også fra andre deler av Norge – og tidvis fra fjernere himmelstrøk.

Det utgis to hefter hvert år.
Bladet har 52 innholdsrike sider – uten reklame!

Abonnement på Spor
kan tegnes ved henvendelse til:
NTNU, Vitenskapsmuseet,
Seksjon for arkeologi og kulturhistorie.
7491 Trondheim
eller gjennom e-post:
spor@vm.ntnu.no

Spor har et begrenset opplag, men du kan få kjøpt tidligere nummer av Spor. Enkelte årganger er dessverre utsolgt.

VERV en abonnent!

Verv nye Spor-abonnenter, og du vil få tilsendt en premie som takk for innsatsen.

- For en ny abonnent får du en samleperm for dine Spor-blader.
- For to nye abonnenter får du en flott T-skjorte med Spor-logo.

Slik går du frem:
Finn en venn eller bekjent og verv ham/henne som abonnent.
Vedkommende må ikke ha vært abonnent de to siste årene.

Send bestillingen til: **spor@vm.ntnu.no**

De nyvervede vil innen tre uker motta en giro. Når giroen er betalt, får du din vervepremie i posten.
Blir ikke abonnementet betalt innen tre måneder, vil det bli strøket.

Du må selv være abonnent for å kunne verve noen.

www.vitenskapsmuseet.no/spor